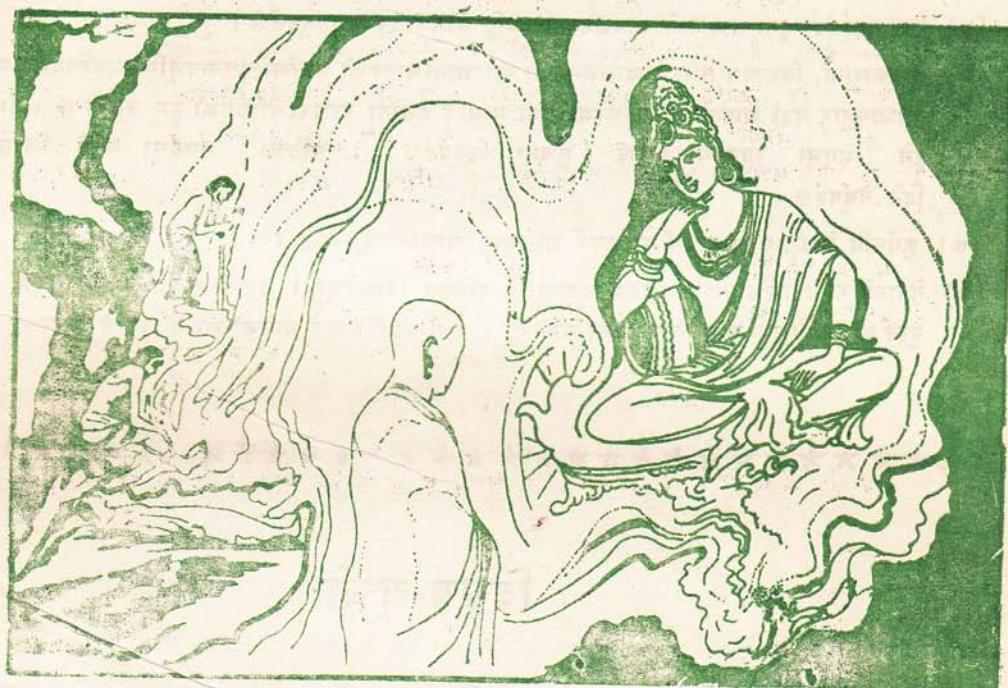

ननो तस्य भगवतो अस्त्वा समासम्बुद्धस्त

आणाएङ्ट चूमि

(नेपालको प्रथम बौद्ध मासिक पत्रिका)

(सिद्धार्थले चार निमित्त देखेको)

वर्ष २२- अंक -१०

ने. सं. १११५ सिलाभ्य

वि. सं. २०५१ माघशुक्ल

इ. सं. १६६५ केत्रुग्री

एक प्रतिको रु. ६/-

वार्षिक शुल्क रु. ६०/-

आजीवन शुल्क रु. ६००/-

“अवन्दभूमि” को जानकारी

- (१) “आनन्दभूमि” आनन्दकुटी-विहारगृठीद्वारा प्रकाशित हुने नेपालको पहिलो बुद्धधर्मसम्बन्धी मासिक पत्रिका हो । जुनसुकै महिनामा पनि ग्राहक बन्न सकिन्छ । पत्रिका प्रत्येक पूर्णिमाका दिन प्रकाशित हुनेछ ।
- (२) यो आनन्दकुटी-विहारगृठीको मुख्यपत्र हो । यसमा बुद्धधर्मसंग सम्बन्धित विषय छापिनेछ ।
- (३) लेखकद्वारा प्रकट भएका कुनैपनि विचारमा लेखकको उत्तरदायित्व लेखकमै हुनेछ, सम्पादकमण्डल हुनेछन् ।
- (४) लेखकले नेपालीभाषा र नेपालभाषामध्ये कुनैपनि भाषामा लेख पठाउन सकिन्छ र पठाइएका लेख फर्ती पठाउने व्यवस्था गर्न नसकिने भएको ले प्रतिलिपि आफूसँग राखी पठाउनु बाझानीय छ ।
- (५) लेख पठाउँदा पूरा साइजको कागजमा एकापटि मात्र लेखेर पठाउनुपर्नेछ ।
- (६) ग्राहकशुल्क, विज्ञापन तथा प्रबन्धसम्बन्धी पत्र व्यवस्थापकको नाउंमा आनन्दभूमि कार्यालयमा पठाउनुपर्नेछ । पढाव्यवहार गर्दा आपनो ग्राहकसंख्या तथा नाम र ठेगाना राख्री लेखिएको हुनु जरूरी छ । ठेगाना हेरफेर हुने भएमा व्यवस्थापकलाई सूचना दिनुपर्नेछ । पत्रिका समयमा नपुगे लिखित सूचना दिने गर्नुपर्दछ ।
- (७) कुनैपनि लेख प्रकाशित गर्ने वा नगर्ने अधिकार सम्पादकमै रहनेछ ।
- (८) नेपाली र नेपालभाषाका दुइदा छुट्टाछुट्ट पत्रिका निस्कनेछन् । दुईको अलग अलग ग्राहक बन्नुपर्नेछ । दुइटैको एक पटक पनि ग्राहक बन्न सकिनेछ । एक पटक ग्राहक बन्नेको लागि छूटको व्यवस्था छ ।

★ ★

विषय-सूची

१. बुद्धवचन-	१	६. आनन्दकुटी-विहारगृठीका प्रेरक (नगारिक	
२. सम्पादकीय- बौद्धसंघसंस्था	२	वर्मपाल-	११
३. बौद्धविचार र मुस्तिको मार्ग-	३	७. जाग्रो जाग्रो साथीहरु ! (कविता)-	१४
४. आजका बौद्धवर्णनहरु हिज्बोको बुद्धधर्मको रूपान्तर (माध्यमिक शून्यवादग्रन्तर्गत)-	५	८. बुद्धधर्म र विज्ञान-	१५
५. लुम्बिनीको महिमा (कविता)-	१०	९. लुम्बिनीको विकासक्रम-	२१
		१०. बुद्धको शरणमा जाग्रो-	२३
		११. बौद्धतिविधि-	२४

★ ★

ओम अष्टद व्रति

(नेपालीभाषा)

वर्ष २२, अड्ड-१० ब० सं० २५३८-माघपूर्णिमा

जयं वेरं पसवति दुखं सेति पराजितो ।
उपसन्तो सुखं सेति हित्वा जय पराजय'न्ति ॥

★ ★ ★

जित्यो भने वेर उत्पन्न हुन्छ । हारेमा दुःखी हुन्छ ।

यसैले हार-जीत दुखै ढोडी शान्त भइरहने मानिस सुखपूर्वक मस्त निद्रामा मुल्छ ।

(कोशलनरेशले काशीको एउटा गाउँको लागि आफ्नै भान्जा अजातशत्रुसँग युद्ध गर्दा तीनपल्टसम्म भान्जाले आफूलाई युद्धमा हराएको हुँदा केटाकेटी सरहको भान्जालाई हम्म पनि हराउन नसकदा दुख मानी आफ्नो जीवन नै व्यर्थ ठानेर खानपीन त्यागी राजा बिष्णुनामा मात्र पल्टिरहने भए । यो कुरा थाहापाई भिक्षुहरूले भगवान् बुद्धसमझ यो कुरा जानकारीको लागि विन्ति गर्न गए । तिनीहरूको कुरा सुनी भगवान् बुद्धले उनीहरूलाई यो गाथा सुनाउनुभएको थियो ।)

प्रधानसंपादक- भिक्षु कुमार काश्यप । **संपादक-** सुवर्ण शावय, वट्कृष्ण शर्मा, अष्टमुनि गुभाजु ।

व्यवस्थापक- भिक्षु अनिरुद्ध । **सहव्यवस्थापक-** तीर्थनारायण मानन्धर ।

व्यवस्थापन सहयोगी- त्रिरत्न मानन्धर, मदनरत्न तुलाधर, सुरेश महजंत ।

प्रधानकार्यालय- आनन्दकुटीविहार, स्वयम्भू, काठमाडौं, पो०ब०न० ३००७, फोन नं-२७१४२०

नगरकार्यालय- थर्मचक्रविहार, वागबजार, (समय-साँझ ५ देखि ७ बजेसम्म)

मुद्रक- ३५ प्रिटिंग प्रस, ३५ बहाल, काठमाडौं ।

सम्पादकीय

बौद्धसंघ-संस्था

कुनैपनि पक्षनाई विकास गर्ने र स्वायोत्त्व दिन संस्थागतरूपमा योजनाहरू अगाडि सार्नुपर्छ । यसको लागि उद्देश्य र लक्ष्य महिन किटेको संस्था स्थापना गर्नु आवश्यक छ । यसै अनुरूप बुद्ध जन्मेको देश बौद्धक्षेत्र नेपालमा बुद्धधर्मको विकासका लागि संभावहरू स्थापित भएका छन् । मात्र बौद्धसंस्थाहरू नेपालमा धेरै मात्राको संख्यामा देखापरेका छन् । विभिन्न कायंक्रमहरू संचालन भएको पनि देखिन आएको छ । यति भएर पनि बुद्धधर्मको सार संक्षेप नेपालीको कानमा परेको जस्तो व्यवहारमा देखिएका छैन । बौद्धहरूले बुद्धको उपदेशनाई हिन्दूसंकृतिमा ढालेको व्यवहार नै धेरै मात्रामा देखापरेको छ । भगवान् बुद्धको उपदेशअनुसार प्राणीहिसा नगर्ने कुरा भालुलाई पुराण जस्तै भइराखेको छ । देवाली र पूजाआजामा पशुबलि दिने प्रथा बलियोरूपमा रहिरहेको छ भने दशैंको ताका प्रायःजसो बौद्धहरूका धरमा हाँस, कुखुरा र बोकाहरूको आरंतनाद सुनिनै रहेको छ ।

बौद्धसंस्थाहरू धेरै भएपछि यस्ता बुद्धको उपदेशविरुद्धको कुरा हट्दै जानुपर्ने हो तर यस्ता कुरातिर ती संस्थाहरूको प्रभाव देखापरेको छैन । यस्तै अल्ल शीलका कुराहरू पनि हातीको

देखाउने दाँत छै भएका छन् । यस्ता कुराहरू बौद्धसंघ-संस्थालाई आहानभएको होइन हाला । यस्तो हुँदाहुँदै पर्न बौद्धसंस्थाहरूले बुद्धधर्म प्रचार गरेको र बौद्धगतिविधि बढाएको दाबी गर्छ भने त्यो कस्तो किसिमको बौद्धसंस्था हो भनेर तर्क उठन सक्ने कुरा भएको छ ।

बुद्धधर्म भनेको सम्प्रदायबिहीन धर्म हो भन्दृष्टन् । यहाँ संघ-संस्था संप्रदाययुक्त भएको देखिन्छ । सभा समारोहमा पञ्चशील प्रार्थना गर्नु बाहेक अन्य क्रियाकलाप बौद्धतर संघ-संस्थाको प्रतिरूप जस्ता देखिन्छन् । क्रोध र वैरभाव यत्रतत्र संस्थाहरूमा देखापरेका छन् । बौद्धसंस्थाहरूले गर्ने कुनैपनि कायंक्रम जस्तो र जुन, क्षेत्रको भएपनि बुद्धको शिक्षा र उपदेशअनुसार नभएमा त्यसको फल बौद्धहरूमा उपयुक्त होला वा नहोला भनी सोच्नु संस्थाहरूकै कर्तव्य हो भन्नुमा कुनै अत्युक्ति नहोला । बौद्धसंस्थामा एकाधिकार र एकोहोरो जिदो रहनु बोद्धजात्नाई धराशायी गर्नु र त्यसको वदनाम गर्नु हुनेछ किनकि बुद्धको धर्मको एकलकाटे धर्म होइन अपितु जनानुकूल व्यवहारवादी धर्म हो । यसै परिवेक्षमा बौद्धसंघ-संस्थाहरू सचालित हुनु भनेकै बुद्धको उपदेशानुकूल जनभाक्नामा मनोबल बढाउनु हो भन्ने कुरा मनन गर्नु आवश्यक छ र सोही अनुकूल संस्था संचालन गर्नु आवश्यक छ ।

बौद्धविचार र मुक्तिको मार्ग

- भिक्षु नन्द

बोधिसत्त्वहरूले आपने बुद्धिबाट-आपने विचारद्वारा सब प्राणीहरूमा भट्टाखेको दुःख आफ्ले अनुभवगरी बुझिलाई त्यसलाई हटाउन सक्ने कुशल कार्य हो भनी संज्ञने विचारलाई बौद्धविचार भनिन्छ । जुन बाटोबाट जाँदा जनसुके कठिनाइ आएतापनि, मनमा शान्ति लिएर अप्रसर हुन्छ, त्यसलाई मुक्ति भन्दछ ।

बुद्धले आफूमा ज्ञान नम्बएको बेलामा विचार गर्न नसकी अर्काको कुरा सुनी धेरै ने मूर्ख काममात्र होइन शरीरलाई पनि कर्त खाइसको भनी अग्रवादक सारिपुत्र भन्तेलाई दुःख-सुखको कुरा सुनाउनुभयो ।

“सारिपुत्र ! मैले हिउँदमा हिमालमा बसी धेरैदिन बिताएँ । ग्रीष्मऋतुमा धाममा बसी आगो तापे । वीतरागहरूबाहेक अरु जो बसेपनि भयंकर लाग्ने जंगलमा बसे । मसानमा सुते ।

सारिपुत्र त्यतिमात्र होइन पातमात्र छाएर जीविका गरे - चामत एक गेडा, मुँग एक गेडा- मास एक गेडा मात्र खाएर पनि जीवन यापन गरे । (मञ्जिलमनिकाय महासिंहनादसुत्त) ठूला, ठाउंमा गई धेरै ठूलाको सेवा गरिसकेतापनि दुःखबाट मुक्त हुन सकिन । त्यसपछि मैले कसेको भरोसा नराढो आपने बुद्धिबाट काम गरे । त्यतिखेरमात्र ममा बुद्धिव जाग्यो । त्यसकारण तिमी-हरूले पनि:- “अत्तदीपाय भिक्खुवे विहरथ न अनञ्च सरणा,, (चक्रवर्ति सिंहनाद सुत्त) ।

“अत्ताहि अत्तनो नाथो- दो हि नाथो परोतिथा अत्तना’ ब सुदन्तेन- नाथं लभति दुल्लभं” ॥

धम्मपद अत्तबग्नो-११० गाथा
(आफै आपनो नाथ हो, आफू बाहेक अरु नाथ को छ ? आफूलाई आफ्ले दमन गर्नेलाई दुर्लभ नाथ प्राप्त हुन्छ) ।

मानिसहरूले नानायरीका देवी-देवताहरूकहाँ गई राँगो, बोका, हाँस, कुखुरा इत्यादि प्राणीहरूको गला काटी रगत छाचापी देउता पूजा गर्दा केही दूसरे लाग्ने होला ? बसरी पूजा गर्दा देउता खुसी होला ? हाँग्रे लगामा अतिकति रगत लाग्ने बितिकै लुगा धोड्हाल्छौं परन्तु देउतालाई रगत छक्ने देला, रक्सी, जाँड, फलकूल, पैसा पाँचवदा वा छर्दा देवताले मन पराउला ? देउताको पूजादि सिध्याएपछि त्यस ठाउंमा कस्तो दृश्य देखिन्छ ? रगत, रक्सी, जाँड आदिको गन्दले असूचीमा बस्ने, पोहरमा बस्ने कीटपटंग हिमारू आई देउतालाई ने छोपी बरदेनन् ? हाँग्रीले त्यस्तो दृश्य धेरैले देखेका छौं ।

देउताहरूले बोल्नेमात्र भए, केही लेख्ने मात्र गरे, भन्ने होलान्- “अरे ! देउता पूजा गर्ने नर प्राणीहरू हो ! हाँग्रो आँखामा, नाकमा, कानमा, यतोउता रगतमात्र छर्दी, रक्सी, जाँडमाड छरी आँखीले न देख्ने

भद्रस्वर्गो । नाकबाट सुगन्धा-दुर्गन्धा कुट्टाउन नहक्ने भयो । कानले नमुने भयो । मुख कुट्टाके भइस्तयो । जिगा छषाउंदै धथाउंदै आकिलवयो । हामीलाई बस्तो कर्ट हुन्छ भनी एकजनाले पनि बिचार नगर्ने र ? बिचार गर्नेलाई गिद्दी नै छेनकि के हो ? यदि गिद्दी नै नभएको हो भने हामीलाई कसरी पूजा गँयो । तिभी-हुरूलाई नै देउता सम्मी घसरी पूजा गरेमा मन पराउँदौ ? बिचार गरी हेर, प्रनुभव गरी हेर ।

जागरक भई देखी देवताहरूको मात्र भरोसा नलिई आपने छुट्टाले उभिन रख्ने हुनुपछ, होइन भने मानिस भएर जन्म लिएकोमा कुनै सार रहेदैन ।

आज भोलि ध्यवहारका कुरा पहिले-पहिलेदेखि नै गरेर आएको हुनाले छोड्न गाहो भएको देखिन्छ । पहिलेका जमानाका मानिसहरूले कसरी कस्तो किसिमले पूजा गरेको हो बिसेर त्यो जम्मे उल्टो गरिसकेको छ । ध्यवहार नै उल्टो भइसकेको छ । पहिले गरेर आएको ध्यवहारको कार्य उल्टो भनेर बुअेर उल्टो छ भनी कराई हिँडेतापनि त्यसलाई छोड्न राखिएको छैन ।

आगवान् बुझ्ने अंगुतरनिकाय चतुर्बक्षिप्ताते भद्रियसुत्त- कालामसुत्त' र अरु अरु धेरै सूत्रहरूमा यस विषयको उल्लेख भएको छ । त्यसलाई बुझ्ने र थाहापाएर लिनुपर्ने कारण बताइएको छ ।

"सब तुम्हे भद्रिय ! मा अनुसदेन मा परम्पराय मा इति किराय..... अस्तनाव जानेयाथ,, (अंगुतर निकाय चतुर्बक्षिप्तात भद्रियसुत्त) ।

यो काम हाओ जिज्यूबाजेको पालोदेखि गरेर आएको, पहिलेदेखि इतिहासमा लेखिएको भनेर कसरी छोड्ने भनी मानिस कराइरहन्छ । बुझिमान्तै बुझ्नुपर्ने के हो भने पहिले पहिलेका कुराहरू सबै आजको लागि ठीक छन् र ? ठीक छैन कि ? पहिले पहिले गरेको भनी अहिले गर्न हुन्छ वा हुन्दैन ? गरेर के हुने हो ? नगरे के हुने हो ? पहिलेकाहरूले किन यसो गरेर आएको

बिचार गरी आफ्नेको कुशल-अकुशल छानी लिएर भनी भगवान् बुझ्ने भन्नुभएको छ । बतिपनि छानेर लिन सकेन भन्ने तिभीहुरूलाई मानिस भनी कसरी भन्ने ?

त्यसरी नै अंगुतरनिकाय दुक्कनिवाते, "यस्मा च भिक्षुवे सबका अकुशलं पञ्चहतुं तस्माहि एवं बदामि अकुशलं भिक्षुवे पञ्चहति । अकुशलं च हिं भिक्षुवे पहीनं अहिताय दुक्षाय संक्षेष्य । नाहुं एवं वदेया अकुशलं भिक्षुवे पञ्चहति ।"

आमा-बाबूहरूले एकली ठोरीलाई जसरी उपदेश दिन्ठन् त्यसरी नै भगवान् बुझ्ने हामीउपर करुणा राखेर पनुशल काम नगर, गरेमा दुःख भोग्नुपर्न हुन्छ । कुशल जाममात्र गर कुशल काम गरेमा तिभीहुरूलाई यसलोकमा पनि परलोकमा पनि राओ हुनेछ । अकुशल काम गर्न छोड्न गाहो पनि छैन, छोड्न गाहो हुने भए छोड भनी भन्दिन ।"

यस उपदेशद्वारा थाहापाउनुपर्ने कुरा के भने अविद्याले छोपिराखेको मनलाई आफैले अवबोध गरी मिथ्या मत र सम्भव गरिराखेका कतिपय नरान्नो चरित्रादि सबैले बुझिलनुपर्न । त्यतिपनि बुझ्नेर लिन सक्ने शक्ति भएन भने अरु के बुझ थाहापाउन सक्ने होला ?

यसले कुशल अकुशल पहिल्याई बुझ्न सके सत्यलाई बुझ्नेछ । सत्य बुझ्नेचि सत्यको मार्ग पनि बुझ्न सक्ने हुन्छ ।

जसरी बेलुका कहीं जाँदा बत्ती लिएर गएमा बाटोमा जे भएपनि स्पष्टस्थिति जसरी देख्न सक्ने हुने हो त्यसरी नै हामीले पनि धन्त्यविश्वासलाई पन्डाएर ज्ञानरूपी बत्ती बालो सत्यरूपी मार्ग पहिल्याउन सबैन् राओ हो । यही भुक्तिको मार्ग हो ।

“आजका बौद्धदर्शनहरू हिजोको बुद्धधर्मको रूपान्तर” (माध्यमिक शूयवादअन्तर्गत)

-पुरुष शाक्यवंश

नेयार्थ र नीतार्थ:-

बौद्धजगत्‌मा महायानीयः र दर्शनहो मान्यता प्रदान गर्ने प्रयासहरूमध्ये नेयार्थ र नीतार्थ पनि ढार हुन् । यो नेयार्थ र नीतार्थ महायानी सम्प्रदायको आपने निजी उपज नभई आवश्यानहरूबाट क्रमिकरूपमा दिवसित हुन्दै आएको विषयवस्तु हो तर आवश्यानहरूको र महायानीहरूको विषयवस्तुको मान्यता एक आदरसमा भिन्नाभिन्न भएको पाइन्छ । यस भिन्नाभिन्न विचार भएको पृथिव्यमिलाई विचार गर्दा त्रिपिटक उत्पत्तिको इतिहासलाई पलटाउन आवश्यक हुन आउंछ किनकि नेयार्थ र नीतार्थ त्रिपिटकको आधारमा सम्बन्धित छन् ।

बुद्धपरिनिर्वाण भएको तीन महिना बित्त द्वयम संगायनाको आयोजना भयो । उक्त संगायनाको मुख्य उद्देश्य बुद्धको उपदेशहरू संकलन गर्नु र सुरक्षा गर्ने भएको देखिन्छ । बौद्धतथ्याङ्कनुसार त्यस संगायनामा भिक्षु महाकाश्यप महास्थविरबाट प्रश्न गर्ने र बिनयसम्बन्धी प्रश्नहो उत्तर भिक्षु उपालि महास्थविरबाट दिने गरेको उल्लेख भएको पाइन्थ्यो । प्रथम संगायनापछिका बिभिन्न घटनाक्रमलाई विचार गर्दा सुनारले

सुनको पारब गरे जस्तै प्रत्येक भिक्षुहरूका संस्कारहरू पारब गरी गरीमात्र बूढावारा प्रज्ञाविषयको उपदेश गरेको हो कि भन्ने शंका उत्पन्न हुन आउंछ कारण त्रिपिटकभित्रका सूक्ष्महरू अति गहन र आग्राह्य अथवा अस्पष्ट छ र केवल भावहरूले मात्र बुझनपर्न देखिन्छ भन्ने कुनै कुनै अति सजिला र प्रष्ट छन् । कुनै लामा लामा वायव्यहरूमा छन् जने कुनै छोटा । यो तथ्यहरू पुष्ट गर्न बुद्ध र बृद्धपछि भन्ने प्रकाश द्वाचाचार्यबाट उल्लेख गर्नु-भएको किताबमा पुराण नामको बयोबृद्ध आहंत, भिक्षुले संगायनामा सम्पादन गरिएका त्रिपिटकमन्दा भिन्न व्यक्तिगतरूपमा आफूले बुद्धबाट उपदेश सुनेको थियो भनी टिप्पणी गर्नुभएकोबाट प्रष्ट हुन आउंछ ।

अर्को सौत्रान्तिकबादीहरूको प्रतिरोधात्मक प्रतिक्रियाको विशद अभिधर्मचार्यहरूले आफ्नो सकाइ यसरी येश गरे कि अभिधर्म कुनै आचार्यहरूको मननदन्ते कथा नभई सूलसूबहरूको यता उता छरिएका सूबहरूलाई सञ्चलन गरी आर्य कात्यायनीपुनर र अरु आचार्यहरूले शुखलावद्वरूपमा वर्णन गरेको जान्न हो । यसको प्रत्युत्तरमा सौत्रान्तिकबादीहरूले अर्थविनिश्चय भावि सूबहरूमा अभिधर्मसम्बन्धी विषयहरूको प्रष्टरूपमा

यथेष्ट अभिधर्मक्रिहरु उल्लेख भएको छौंदाउँदे प्रथम संगायनामा आरुह भएका पिटकहरुबाट बाहिर आई किन अभिधर्मको निर्माण गर्न आवश्यक भयो? यस प्रश्न र प्रत्युत्तरमा आधार मान्ने हो भने बुद्धवचनको हेरफेर गर्न अधिकार संगायनालाई प्राप्त भएको प्रष्ट झलिकन्ठ किनकि सौदान्तिकवादीहरुले विरोध गर्दागर्दै पनि अभिधर्मपिटक त्रिपिटकमा समावेश गरिसकेको छ। त्रिपिटकको निर्माणसम्बन्धी ऐतिहासिक घटनापछि बुन: नेयार्थ र नीतार्थसम्बन्धमा विचार गर्ने।

श्रावकयानीहरु खासगरी बुद्धका उपदेशहरु नेयार्थ भएको मान्दछन् भन्ने सूबहरु नीतार्थ। कोही कोही आचार्यहरु उपदेश र सूबहरु दुबै बुद्धवचन भएको कारण नेयार्थ र नीतार्थ भएको मान्दछन्। महायानीग्रन्थहरु न बुद्धकालीन ग्रन्थ थिए न कुनै संगायनामा आरुह भएका थिए। यसकारण श्रावकयानीहरु महायानी ग्रन्थहरु बुद्धवचन मान्न नसकिने तर्क पेश गर्ने गरेको पाइन्छ। महायानीहरु श्रावकयानीहरुको यस भनाइलाई नेयार्थ र नीतार्थको माध्यमबाट तोडमरोड गरेर महायानी ग्रन्थ र दर्शनहरु पनि बुद्धवचन भएको प्रमाणित गर्न प्रयास गरेको पाइन्छ।

महायानीको प्रयासअनुसार बुद्धका उपदेशहरु दुःख र जन्ममरणबाट मुक्त हुने एउटा उपाय हो। जन्म मरणको र दुःखको एउटै कारण तृप्णा हो। तृप्णालाई उन्मूलन गर्न सम्यक् ज्ञान, सम्यक् दृष्टि र सम्यक् ज्ञान अति सूक्ष्म विषयबरतुर्संग सम्बन्धित छ। तसर्थे विभिन्न अति गहन, सूक्ष्म र सम्यक् दृष्टिबाट परिपूर्ण भएका सूबहरु नीतार्थ छ भने सरल र बोध गर्न लायक उपदेशहरु र सूबहरु नेयार्थ हो। यससम्बन्धमा विशेष गरेर प्रज्ञापारमिता, रत्नकूट, दशभूमिसूत्र आदि महायान

ग्रन्थहरुबाट उद्धृत छुटकर परिभाषाहरुको सङ्कलनबाट बढी प्रष्ट हुनेछ।

आचार्य असंगको भनाइअनुसार जुन सूबहरुको अर्थ शब्दतः ग्रह्य छ अथवा प्रष्ट छ र अहण गर्न लायक छ त्यसलाई नेयार्थ भन्दछ, जुन सूबहरुको शब्दतः ग्राह्य छैन अथवा प्रष्ट छैन र अभिप्रायको आधारमा मात्र ग्राह्य भएको छ त्यस्ता सूबहरुलाई नीतार्थ भन्दछ।' ग्राह्य र अग्राह्यको मूल्याङ्कन बतुःशतकको भौतिकबाद अथवा बस्तुबादको आधारमा हुन्छ त्यो नेयार्थ हो, अग्राह्य र अप्रष्ट र चतुर्शतकको बस्तुदादी अथवा भौतिकबादीभन्दा पर सापेक्षताको आधारमा आधारित छ त्यो नीतार्थ हो।

आचार्य नागार्जुनको भनाइअनुसार नेयार्थसूच त्यो हो जसको संबृतिको मूलरूपबाट निरूपण हुन्छ र जुन सूबहरुमा परमार्थको मूलरूपमा निरूपण हुन्छ त्यसलाई नीतार्थसूच भन्दछ। ग्रन्थको जुन सूबहरुमा पद-व्यञ्जनामा स्वभाव-लक्षणहरुको उत्पादन हुन्छ त्यसलाई नेयार्थ भन्दछ, जुन सूबहरुमा शून्यता अप्रतिहत अनिमित्तादिको निर्देशन हुन्छ त्यसलाई नीतार्थ भन्दछ। यस परिभाषालाई विचार गर्दा शब्दको अर्थबाट नेयार्थ र नीतार्थ छुट्याउने भावले प्रेरित भएको देखिन्छ तर वास्तवमा यो होइन। खास तथ्य सूबहरुको अभिधेय अथवा विषयसंग सम्बन्ध जोडेको हुन्छ अर्थात् संबृतिसत्य (भौतिक सत्य) र परमार्थसत्य (सापेक्षबाद, को आधार-बाट हुन्छ।

आचार्य नागार्जुनको नेयार्थले स्वभावतः फिढ हुन्छ भन्ने मतहरुको कार्य कारणलाई वर्णन गर्छ। बहाँको भनाइअनुसार बस्तुहरु स्वभावतः फिढ हुनेछैन, त्यो हेतु प्रत्ययको अपेक्षाबाट हुन्छ नकि स्वभावतः सिढ साँचे

वस्तुबाब्दी अबबा भौतिकबादीहरूले कल्पना गरेजस्तै स्वभावतः लिङ्ग हुने भए थो विश्वमा कुनै परिवर्तन भइन्नाउनेछैन । यस्तो अबस्थामा न दुःखको अन्त नै हुन्छ, न बुद्धको निर्बाण दर्शन नै लिङ्ग हुन्छ । यसरी भौतिकबादबाट पर गई जायेक्षवादसम्म विचार गर्नसक्नु नै नागार्जुनको माध्यमिक शून्यबादको विशेषता हो । यस शून्यबादलाई दृष्टिगत गरी आचार्य आर्यदेव धर्मको यसरी भाव व्यक्त गर्छ, “जसरी मानिसको कायमा काय इन्द्रिय रहन्छ, त्यस्तै मोह, तृष्णा चित्तमा रहन्छ । यसको प्रहाण अथवा मन्थनबाट बलेशको निवृत्ति अथवा लुप्त हुन्छ र प्रतीत्यसमुत्पाद दर्शनबाट नै मोहको निवारण हुन्छ । त्यसकारण हरतरहबाट प्रतीत्यसमुत्पादलाई बुझने प्रयास गर्नुपर्छ ।

माध्य उत्तेष्ठ भइसकेका विभिन्न च्युतिहरू र सिद्धान्तपछि बोधगतमा उच्चेर आएका चर्चित भावनाहरूको माध्यमबाट आचार्य नागार्जुनको माध्यमिक शून्यबादलाई बोधगराउने प्रयासमध्ये यो एउटा हो । यसपछि सबृत्तिसत्य र परमार्थसत्यको आधारमा माध्यमिक शून्यबादलाई बोध गर्ने प्रयास गर्दै ।

संवृत्ति सत्य र परमार्थसत्य-

बाँदरबाहेक सबैजसो जनावरहरू निखर राती रङ्गदेखि डराउँछन्, तस्मिन्छन् कारण जनावरहरू रङ्ग-बिरङ्गी रङ्गहरू छुटचाउन सबैदेनन् । त्यस्तै रङ्गहरू छुटचाउन नसकेको कारणले नै शायद पशु भनेको हुन्सक्छ । जनावर-पशुहरूको के कुरा सत्य र अति चेतन-शील कहलिएका मानिसहरू अति सूक्ष्म र अति स्थूल पदार्थको यथार्थरूपमा देखन र छुट्याउन सबैदेनन् । धुलो उडेको बलाशा घामको किरणमा देख्ने मसिनो धुलोको कणहरू नै मानिसले देख्न छुटचाउन सबैने साना कणहरू

हुन् । त्योभन्दा साना कणहरू देख्न सकेपनि छुटचाउन सकिँदैन । बैज्ञानिकहरूले बन्दहारा वरीकाग गरेको आधारमा भन्ने हो भने, बुद्धारा बताउनुभएको अणु-प्रसारण त्योभन्दा लाखौं गुणा सानो छ । त्यस्तै प्रक्रम-पल्ट मोटरमा सफर गर्ने व्यक्तिले बाटामा घरहरू र रुखहरू दगुरेको देख्न र आफू बसेको मोटर गुडेको चाल पाउँदैन । त्यस्तै सूर्यले पृथ्वीलाई परिक्रमा गरेको हामी देख्नठौं, पृथ्वीले सूर्यलाई परिक्रमा गरेको देख्नदैनौं, न खालै पाउँठौं । यसरी स्थूल र सूक्ष्म, देख्न नसकेकोमा न आँखाको दोष हो न हात्रो, न प्रकृतिको नै । कसैको दोष होइन व्यावहारिक जीवनमा यस सूक्ष्म र स्थूल पदार्थको हामीलाई आवश्यक नै छैन । हामी यथार्थ जीवनमा बाँचिरहेका छैनौं, व्यावहारिक जीवनमा बाँचिरहेका छौं । यसलाई लिएर आचार्य नागार्जुन भन्नहुन्छ, सत्य दुई प्रकारका छन् । एउटा संबृत्य व्यावहारिक, आर्को परमार्थ यथार्थ ।

संबृत्य संसारिक अथवा व्यावहारिक सत्य परमार्थ भावित होइन यथार्थ सत्य संबृत्यकाय आवरण हो भन्ने परमार्थले त्यसलाई आवरण गर्ने कार्य गर्छ । एकको कार्य लुकाउने हो भने अरुको उचाने अर्को शब्दमा भन्ने हो भन्न संबृतिको कार्य परमार्थलाई छुपाउने हो र परमार्थको कार्य संबृत्यलाई प्रकट गर्ने हो । एकको खास कार्य अन्धकार बनाउने, अर्को प्रकाश पार्ने । यसरी एक अर्कासिंग विपरीत दिशा निर्देशन गर्ने भएपनि आचार्य नागार्जुन भन्नहुन्छ, एक अर्काको पूरक हो किनकि मानिस यथार्थिमा होइन व्यवहारमा बाँचिरहेका छन् । यथार्थ खोजिरहेका छन् । व्यवहारलाई त्यामेर होइन व्यवहारलाई बुझेर खोजी हुनुपर्छ किनकि व्यावहारिकता बाहेर पनि नकार्न सकिँदैन । जस्तो स्वास्थ्यको निमित्त खुरोट,

एसी ए भासुलमेत हानिकारक भएको डाक्टर देवदहरूले प्रमाणित गरिसकेवनि साधारण भानिसहरूको मात्र के कुरा ? अरुलाई उपदेश गर्ने डाक्टर र बैच सदबाले न सेवन गरिरहेका छन्, छोड्न सकेका छन् । यो भानिस-को दोष होइन व्यावहारिकताको मजबूरी हो ।

व्यावहारिकतालाई ध्यानमा राखी बुद्धले आकूले बनाएका नियमहरूमा सानातिना आचशकता हेरी परिवर्तन गर्न सक्ने अनुमान प्रदान गरी आफू निर्वाण हुनुभएको थियो । साना साना थोपाले नदी नै बन्न सक्ने बाँधलाई नै तोड्न सक्ने सम्भावनालाई ध्यानमा राखी अहंत् भिक्षुहरूले बुद्धारा निर्मित कुनै नियमहरूमा परिवर्तन नगरी यथावत् राख्ने संगायनहरूमा पारित गरे । धर्ममा सानातिना परिवर्तन गर्न सक्ने प्रावधान हुँदा हुँदै, अहंत् भिक्षुहरूले सुविधा नदिएको कारण अहु भिक्षुहरूले अहंत् भिक्षुहरूलाई प्रतिक्रियादादीको दोष लगाए । सुविधा दिनाले धर्म नै खतरामा पर्न सक्ने यथार्थ भए पनि, सुविधा मानवमात्रको चाहना भएको यो व्यावहारिक पक्ष हो । यस व्यावहारिक पक्षलाई ध्यान दिन नसक्नाले भिक्षुहरूको बीचमा अहंत् भिक्षुहरू अभद्राको पात्र बने । विस्तार विस्तार अहंत् भिक्षुहरू, तृणाविहीन महामानवहरू यस विश्ववाट पुनः लोपहुँदै गए । यसको स्थानमा विभिन्न बौद्ध सम्प्रदायको उदय भयो र त्यो पनि बिलायो साथै शुद्ध थेरावादपनि यसै साथ बिलाउँदै गयो केवल बौद्ध-सम्प्रदायको नाममा वैभाषिक, सौत्रान्तिक, माध्यमिक र योगाचारवादीहरू रहे ।

एकाधिकार सिद्धान्तअनुसार उत्पादकले अथवा निर्माताले या त उत्पादनलाई नियन्त्रणमा राख्न सक्छ या त मूल्यलाई वा दुर्बलाई आपनो अधीनमा राखेर मूल्य

नियन्त्रणमा राखी एकाधिकारी बन्न सक्दैन भने यो एउटा अर्थशास्त्रको तिद्वान्त हो । तर आबाध नागार्जुन शून्यवादी अब्दा साधेक्षबादको प्रबल्तक भएर कलरी विज्ञानबाद र भलिबादको पनि प्रबल्तक बन्न सक्यो ? के यो तिद्वान्त बिपरीत छैन ? यो ब्रह्म बौद्धजगत्को निमित सान्दर्भिक हुनुको साथै भ्रति गृह ऐतिहासिक वैदिक प्रश्नको रूपमा लिन सक्छ ।

संवृत्यसत्य र परमार्थसत्य विगतका बटनाहरूमा आधारित सत्यहरू हुन् यसका केही अंश बहाँ उत्तेख गरिन्छ-अहंत् भिक्षुहरूबाट विनय निबम परिवर्तन नै नगर अर्थात् गरे बापत विभिन्न बौद्धतम्प्रदायहरूको विकास भयो ।

अहंत् भिक्षुहरू संघमा भलोकप्रिय बने र ब्रतिक्रियादादी कहलिए र स्वयं बुद्धले स्थापना गरेको थेरावादधर्मसाधिजनभावना लोप हुँदैगयो । त्यस्तै शून्यवादको प्रारम्भ हुनुग्राहि अन्धकसम्प्रदायको नाममा बैपुल्य, पूर्वशीलीय, अपरशीलीय, राजगिरिक र सिद्धार्थक सम्प्रदायको श्रागमन भयो । त्यस्तै अता हि अत्तो नाथो' भन्ने बुद्धको महावाणीविपरीत इ.पू. १५० तिर बुद्ध आपामाको कोखबाट नजन्मेको, बुद्धारा मैथुन धर्म नै नगरेको भक्तिवादप्रति ज्ञात भएका दशैन ग्रन्थहरूको प्रारम्भ भयो । तीमध्ये मुख्य ग्रन्थको रूपमा इ. पू. १०० वर्षतिर प्रजापारमिताग्रन्थ जसमा स्वयं बुद्धले प्रजामा सारिपुत्र अग्रस्थान भएको सिहनाद गरेको छैदा छैदे सुभूतिलाई अग्रस्थान दिई सारिपुत्र महास्थविरलाई प्रजामा दोक्को दर्जामा झारिदियो । यसपछि इस्वीसम्बत् प्रथम शताब्दीमा रचना गरेको सद्धर्मपुण्डरीकमा प्रजामा सर्व थ्रेष्ठ पदबी पाएका भिक्षु सारिपुत्र बुद्धबादको अलिकति पनि ज्ञान नभएको अनपठ गँवार बनायो र साथै गृद्धकूत

पर्वतमा दोखो धर्मवक्रवर्तन बुद्धारा भएकी घोषणा थिए
गयो, बतिमाल होइन भगवान् बुद्धलाई ईश्वरबाट
भएको हिन्दूवेदताहरूको पनि देवाखिदेवको अतीकिक
सक्तियुक्त देवता बनायो । देवता र भक्तिकालको किरोधन
जान्ति गर्ने बुद्ध, रामायणमा स्वयं रामको मुख्यमाट
नास्तिक भनी भग्नुभ शब्दहरूबाट लाइड्जा मरेको
महामानव इस्ती शताव्दीपछि 'देवाखिदेव' बन्न्यो ।
व्यावहारिक जगत्भन्दा परका व्यावहारिक जगत्मा समय
बलबान् र परमार्थसत्यको पृथिव्यमिलाई विचार मरी
आचार्य नागार्जुनले यो संवृत्तिसत्य र परमार्थसत्यको
व्यावहारिक पक्षको औचित्य अनावरण गर्नुभएको हो ।
संवृत्तिसत्य र परमार्थसत्यको माध्यमबाट आचार्य नागा-
र्जुनले सत्यको पक्षमा व्यावहारिकतालाई लत्पाउनु
हुँदैन भनी सांवित गर्न चाहे । जस्तो अहंत, मिथुहरूले
धर्म प्रवृष्टि हुने डरले, विनय परिवर्तन नगरी यथावत् ने
राख्ने निर्णय लियो, अलोकप्रिय बन्न्यो, मिथुहरूको
विश्वास टुट्यो र परिणामा शुद्ध थेरवाद लृप्त भयो पनि ।
समयग्रन्तुसार जनभावनाग्रन्तकूल भक्तिभाव र बुद्धशक्ति-
लाई सहर्ष शून्यवादभिक्षु समावेश गरियो र अपनाइयो ।
जनभावनाको कदर गरन्ति शून्यवादको लोकप्रियता
बढ्यो र अरु बौद्धसम्प्रदायहरूसमेत यस शून्यवादमा
विलीन हुन अए । नागार्जुनको भनाइअनुसार हामी
व्यावहारिकतामा बाँचिरहेका छौं, यथार्थमा होइन संवृत्तिया
बाँचिरहेका छौं, परमार्थमा होइन । तसर्थ जब यथार्थलाई
बुझ्ने छ स्वतः व्यावहारिकतालाई त्याग्नेछ । भनाइको
मतलब जब शून्यादवर्शन जस्ते बुझ्नेछ ऊ संवृत्तिमा
रहन सक्दैन र परमार्थमा जानेछ । जस्तो विनावस्त्र
बस्त बच्चाहरूलाई कुनै अप्ठधारो र असजिलो हुँदैन
तर बैश चढ्दै गएपछि स्वतः लाज माल्ये हुँठ । त्यस्तै

जस्तै परमार्थलक्ष्य भक्तिप्रजालाई बोध गर्न उस्तै
व्यावहारिक धर्म भक्तिसंबृत्तिलाई छोड्नेर यथार्थ अवधार
करनार्थमा जानेछ ।

आचार्य नागार्जुनले भक्तिभाव र शून्यवाद अर्थात्
संवृत्तिसत्य र परमार्थसत्य दुई नाँ भावहरू बोड्हवर्ममा
प्रवेश भरायो । आचार्यको भनाइयनुसार भक्तिभाव जन
आस्थाबाट पलाष्टर आएको भावना हो, यो यथार्थ धर्म
होइन संवृत्ति मात्र हो । जब धर्ममा मानिसहरू खम्बित
हुँठन् दीक्षित हुँठन् विस्तार विस्तार धर्मको यथार्थ
ज्ञान अथवा परमार्थ जानको बोध हुँदै आउँछ । अन्यथा
भक्तिभाव न धर्मनं न कर्म ने हो भनी आभास हुन
आउँछ । त्यसकारण प्रारम्भदेखि भक्तिभाव, कर्मभाव, र
उच्छ्रेत्वाद आदि नानावादको विवाद नगर्नै । केवल धर्ममा
आस्था जगाई संघमा प्रवेश गराय्रौ । धर्ममा दीक्षित गराय्रौ
भन्ने छ । संघको बातावरण र धर्मको दीक्षाबाट विस्तार
विस्तार संवृत्तिसत्य हटेर परमार्थसत्यको बोध
हुँदैप्राउने आचार्य नागार्जुनको आफ्ने अभिव्यक्ति हो तर
यथार्थमा आचार्य नागार्जुनको अति विकसित संवित्यबा-
दमा आयोती शून्यवादलाई बुझ्नु त परे जाग्रोस कल्पना-
सम्म पनि धर्म सकेन, यो शून्यवाद केवल विज्ञ
आचार्यहरूले समेत सोच्नुपर्ने द्विवयवस्तु बन्न्यो । यो
दुभाग्य हो । मानिस तृष्णामा आसक्त हुने प्राणी हो,
सुविधा र सजिनोपनवो अनुसन्धान गर्ने अस्ति हो ।
आजको परिप्रेक्षमा भक्तिभाव र यस प्रवाद अथवा संवृत्ति-
सत्य र परमार्थसत्य अर्थात् यस बादको विचार गर्दा
मानिसहरूले भक्तिभावलाई, रोपर मरी शून्यवादलाई
परेबाट नमस्कार गरेको पाइन् । प्राणीमान्नले आफ्नै
भलाई र सुविधाको खोजिगर्नु यो व्यावहारिक अथवा
संवृत्तिसत्य हो ।

मानिस यथार्थताई आदर्श बनाएर व्यावहारिक
जीवन बादन मने प्रवृत्तिलाई आचार्य नामाजुले कहन्ता
गर्न नसकेको पाइन्छ । हिजो आजको परिप्रेक्षण
विकारमर्दी नामाजुनको शून्यवाद अथवा "प्रज्ञापारमिता"
अति आदर्शको रूपमा पूजागर्ने एउटा उत्तम ग्रन्थ बनेको
है । यस अन्यताई बोध गरी धर्मार्थस्थै अथवा
शून्यवादलाई बोधगर्ने प्रयात भएको पाइन्छ । अर्को
शब्दमा भन्ने [हो भने "प्रज्ञापारमिता" को शून्यवादलाई
बोध गरी भक्तिवाद अथवा संबृत्यलाई त्याग गर्ने न कुनै

प्रयत्न नै भएको पाइन्छ । हिजो अज प्रवृत्तिभक्ति वाद
ए शून्यवादको अवधारणाई विचार गर्दा व्यावहारिकता
अथवा आप्तव्याप्तिलाई र बुद्धिमत्ताको खोजी गर्ने व्यावहारिक
सम्बन्धले यथार्थस्थै अथवा परमार्थस्थलाई भूलन सक्छ ।
ध्यान पुन्याडन नसक्ने अवस्था आडन सक्ने पक्षमा
आचार्य नामाजुनको दृष्टि पुन्याउन नसकेको अथवा
सम्यक् दृष्टिको अभाव भएको त होइन र भनी सर्व-
साधारणको धारणा उत्पन्न हुनु अस्वाविक होइन ।

३१

(कविता)

लुम्बिनीको महिमा

-मित्र सुशोभन

लुम्बिनी छ तिम्रो महिमा अपार,
गङ्गाँ हामी सधै तिम्रो पुकार ।
बविरहोस् त्यो शान्तिदीप
गङ्गाँ, युग सुहाउंदो बुद्धको प्रतीका ॥

नेपाली छौं दुई करोड रुण्डे,
गवं गर्दछौं तिम्र गाथा गाउंदै ।
स्वदेश होस् या विदेशमा ने,
लुम्बिनी हो बुद्धको अस्मभूमि ॥

नेपाल-नेपाली चिनाउने यो जगत् मा,
धन्य लुम्बिनी विश्वभरि शान ।
चारे दिशाका नर-नारी एकसरी,
तीर्थस्थल भनी आउँछन् तिमी कहाँ वर्षे भरी ॥

अब त आँखा खुल्यो हाङ्गो,
विश्वयुद्धरू नै पारतरेर भएको ।
हामी शान्तिप्रिय नेपालोको माझमा,
छन भय-ब्रात करै हाङ्गो सांधमा ॥

सुभाषितरत्न

प्ररुद्धाट जुन मानिसको गुणको बयान हुन्छ, त्यो मानिस गुणारहित भएपनि
गुणी भइहाल्छ । आपनो गुण प्राफैले बयान गर्न लाग्यो भने
इन्द्र पनि सानो भइहाल्छ ।

आधुनिक बौद्ध पुनर्जगिरणका प्रेरक अनगारिक धर्मपाल

-शुक्रराज शाक्य, हःखा

सन् १८७६ मा प्रकाशित, यूरोपका सुप्रसिद्ध कवि सर इडविन आर्नोल्ड्डारा रचित काव्यमयी बुद्धजीवभी “THE LIGHT OF ASIA” (एशियाका प्रकाश) प्रन्थबाट प्रभावित भई विश्वमा बुद्धधर्म पुनरुत्थान गर्ने उद्देश्यले गृहत्यागी अनगारिक हुनुभएका श्रीलंकाका एक सिहली बोर सुपुत्र हुनुहुन्छ— धर्मपाल (जोन डेविड) वहाँको जन्म सन् १८६४ कोलोम्बोमा एक सम्पन्न बोद्धपरिवारमा भएको थियो ।

उनको बाल्यकालको प्रारम्भिक शिक्षा एक मिशनरी (इशाईर्थम् प्रचार एवं अध्ययनार्थ संचालित) मा, पछि १५ वर्षको उमेरका “सेंट थोमस कलेजियत” स्कूलमा भयो ।

यस स्कूलमा अध्ययनरत बेला एकपल्ट जोन डेविड आफ्नो शिक्षक “वार्डन मिलर” को विना स्वीकृति जबरजस्ती विदा लिई “वंशाखपूर्णिमा” (बुद्धको विसंयोग) का दिन अनुपस्थित भएको कारण त्यस शिक्षक (एक कट्टर इशाई) ले आवेशमा आई वहाँलाई गालीमात्र गरेको होइन सजायै समेत दिएको थियो ।

त्यस समय (१८१५-१८४५) श्रीलंकामा अंग्रेजहरू (इशाई) ले एकाधिकार शासन गरिरहेको थियो । त्यस एकाधिकारस्वरूप सिहलीहरू— (श्रीलंकाका जनता) लाई यतिसम्म विवश तुल्यायो कि जो कस्तैले पनि विना

मिशनरीमा अध्ययन र इशाईमत स्वीकार यसी सरकारी कुनै पद अर्बात् नोकरी पाउन मुश्किल थियो । प्रथेक स्कूलमा इशाईको पवित्र ग्रन्थ बाइबल अध्यापन हुन्थ्यो । त्यसकारण नोकरी तथा शिक्षा अध्ययनका लापि ती स्कूलहरूमा नै पढ्न जानुपर्दथ्यो जस्तै गर्दा सिहलीहरू आफ्नो परम्परागत संस्कृति, भाषा, धर्म (बुद्धधर्म) लाई ढोडी अंग्रेजहरूको नीतिअनुरूप आनताउनुपर्ने बाध्यता हुँदैगयो । सिहलीहरूमाथि अंग्रेजहरूको त्यस किसिमको नीति देखेर असह्य तथा अत्यन्त दुःखित भई इशाईधर्म र अंग्रेजीशासनविरुद्ध क्रान्तिकारी विचार उत्पन्न गरी अनगारिक धर्मपालले आफ्नो पहिलो नाम जोन डेविड (पुन नाम चर्चमा एक पादरीद्वारा नामकरण) लाई बदलेर धर्मपाल भन्ने नाउं राख्नुभयो । सन् १८८८ मा, माता-पिताको आज्ञा लिई अनगारिक अर्थात् ब्रह्मवारी हुनुभयो ।

अनगारिक भई केही महिनापछि सन् १८८६ मा अमेरिकाका बौद्धविद्वान् हेनरी स्टील अत्कटका साथ जापान जानुभयो । जापानमा वहाँहरूले विभिन्न ठाउँहरूमा स्थिरवाद बुद्धधर्मको व्याख्या गरी व्यापक प्रचार-प्रसार गर्नुभयो ।

बुद्धधर्मको पुनरुत्थानको सद्वर्षमा अनगारिक धर्मपालले आफ्नो ध्यान सर्वप्रथम बोधिसत्त्व तिद्वार्थको

बुद्धत्व प्राप्ति स्थान बुद्धगयामा केन्द्रित गर्नुभयो जुन स्थान स्थानवेता हिन्दूमहन्तहरूले एकाधिकारस्थरूप बन्ना गरिराखेका थिए। यसरी बुद्धगया परांधीन तथा त्यहाँको स्थिति दुर्दशा देहनुभएको कारण थहर्निले आफ्नो आराम र तक्तिक्षको केही चिन्ता नहिई उक्त स्थानलाई बौद्धहरूको पवित्रत्वलाई रूपमा निर्माण गर्न दृढ़ संकल्प लिनुभयो। त्यस संकल्पलाई पूरा गर्न हेतुले स्वयं महासचिवत्वमा कोलोम्बोमा “महाबोधि सभा” नामक एक संस्था स्थापना ३१, ऐ १८६१ मा गर्नुभयो। यही संस्थाको तर्फबाट बुद्धगया संरक्षणको रूपमा सिहली बौद्धमिश्रहरूको त्यस स्थानमा आगमन भयो र यसे छीच सन् १८८५ मा हेनरी रटील ग्रल्कटड्वारा आवडकार बौद्धक्षण्डा अनगारिक धर्मपालले न संबंधित बुद्धगया मन्दिरमा फहराउनुभयो। साथै उक्त सम्पाले एक अन्तर्राष्ट्रिय बौद्धसांस्कृतिक सम्मेलनको आयोजना पनि बुद्धगयामा न सुसम्पन्न गन्यो जुन सम्मेलनमा एशियाका भारत, श्रीलंका, चीन, जापान, बंगलादेश तथा अन्य विभिन्न मुलुकका प्रतिनिधिहरूको सहभागिता रहेको थियो।

अनगारिक धर्मपालद्वारा सम्पादित “महाबोधि” अंग्रेजी रत्निकाको प्रकाशन पनि यसे सबाबाट न सन् १८६२ देखि प्रकाशित गरी विभिन्न मुलकहरूमा यसको व्यापक प्रचार-प्रसार शुरू गन्यो जुन विश्व प्रचारित पत्रिकाको बुद्ध धर्मसम्बन्धी लेख-रचनाहरूबाट प्रशंसित भई, सन् १८६३ मा अमेरिकाको एक प्रमुख शहर शिकागोमा सम्पन्न हुन लागेको विश्व संघर्ष-सम्मेलनमा अनगारिक धर्मपाललाई बौद्धप्रतिनिधित्वको रूपमा भाग लिनको निमित्त उक्त सम्मेलनका अध्यक्ष डा० जोन हेनरी बरोजले निमन्त्रणा गर्नुभएको थियो।

निमन्त्रणा प्राप्तावस्थार उक्त महाबोधि सभाको तर्फबाट अमेरिका जानुभयो र ११, सितम्बर १८६३ का दिन भएको त्यस विश्व-धर्म सम्मेलनमा अनगारिक धर्मपालले बुद्ध र बुद्धधर्मको परिचयात्मक भाषण दिई उपस्थित अपार विश्वजन प्रतिनिधिहरूलाई अद्भुतरूपमा निकै प्रभावित पारेको थियो जुन सम्मेलन विगत वर्ष दिन (११, सितम्बर, १८६३) ले एक सय वर्ष अर्वात् एक शताब्दी पूरा भएको स्मरण गराउँछ। उक्त सम्मेलन तमापितपञ्चात् धर्मपाललाई बुद्धधर्मको व्याख्यान निमित्त अमेरिकाका अन्य विभिन्न ठाउँहरूबाट पनि आमन्त्रण भयो। ती स्थानहरूमा पनि त्यसते प्रभाव एवं विद्वत्ता पूर्णले व्याख्यान दिनुभई बुद्ध-धर्मप्रति स्थानीय जनसमूह-हरूलाई जिजासा उत्पन्न गराएको थियो। त्यसपछि वहाँ अमेरिकाबाट केही समय हवाइट्रीपको राजधानी होनोलुलूमा जानुभयो। यसे बेला होनोलुलूको बन्दगाह-मा राजकुलकी एक महिला (इशाई) मेरी एलिजाबेथ कोस्टरसित परिचय भएको थियो। ती महिलालाई बुद्धको मंत्री-उपदेशको देशनाद्वारा उनको अन्तनिहित प्रवृत्ति मानसिक क्रोधलाई शान्ति प्रदान गर्न अनगारिक धर्मपाल सहल हुनुभएको थियो जसको फलस्वरूप यिनी भावी बुद्धधर्म प्रचार-प्रसारकार्य तथा भगवान्बुद्धले प्रथम धर्मचक्रप्रवर्तन गरेको स्थान सारनाथमा प्राचीन अवशेषहरूको खोज एवं स्तूप, मूल गार्धकुटीविहार र परिवेण आदिको जीर्णोद्धारको निमित्त महाबोधि-सभालाई आर्थिक सहयोग तथा अस्पताल, विद्यालय एवं बौद्धमिश्रनहरू स्थापनार्थ धर्मपाललाई निरन्तर यथेष्ट रकम प्रदान गर्ने भावात् वायिका बनिन्। यी महान् वायिका महिसा आधुनिक बौद्धजगत्तमा

बुद्धकालीन अश्रवण दायिका महाउपासिका विशाखाचार्णो
रूपमा प्रख्यात भइत्र ।

होनोलुलूबॉट स्वदेश गमनपछि भारततर्फ जानुभई
धर्मपालले स्वयंप्रयासबाट सन् १८६६, मई २६ का
दिन भारतमा सर्वप्रथम “वैशाखपूर्णिमा” कलकत्तामा
मनाउनुभयो ।

सन् १८६७ मा स्वामी विवेकानन्द (विश्वधर्म
सम्मेलनमा भारतीय हिन्दूप्रतिनिधित्व) र पालेंकैरूस
(अमेरिकाका एक इशाईविद्वान्) को निमन्वणानुसार
अनगारिक धर्मपाल पुनः अमेरिका जानुभयो । यस
दोस्रोपटकको यात्रावधिसिद्धमा अमेरिकामा पनि पहिलो
“वैशाखपूर्णिमा” उत्सवको आयोजना गरी मनाउनु-
भयो ।

यसे समयतिर भारतमा धर्मपालको सम्बन्ध विश्व-
विद्यात कवि रवीन्द्रनाथ टौगोरसित पनि भयो र वहाँ-
द्वारा सम्पादन गरिग्राउनुभएको “साधना” पत्रिकामा
बुद्धधर्मसम्बन्धी आपनो लेख रचनाहरू दिई मित्रको
घनिष्ठतासाई अगाडि बढाउंदै लगे । धर्मपालको
घनिष्ठतास्वरूप र बुद्धको ध्यक्तित्र एवं विचारबाट
प्रेरित भई रवीन्द्रनाथ टौगोरद्वारा “शान्तिनिकेतन”
विश्वविद्वालयको स्थापना साथे “अभिसार” र “नटीर
पूजा जस्ता प्रसिद्ध बौद्धकाव्यहरू रचित भए ।

बुद्धधर्म पुनरुत्थानको क्रममा धर्मपालले आपनो
दृष्टि बुद्धग्रामा मात्र सीमित नराई सारनाथको
भग्नावेष बौद्धस्मारकहरूको जीर्णोद्धार गर्ने उद्देश्यले
त्यहाँ आपनो माता-पिताको ग्रामिक सहयोगबाट प्राप्त
जग्यामा एउटा सानो कोठा बनाई सन् १८०४ देखि
दास गन्तुभयो । यसे समयका आपना महान् दायिका
मेरी फोस्तर तथा मिसागाङ्गा राजा उदयप्रतापसिंह-

द्वारा प्राप्त अनुदान रकमबाट बहु विद्या जग्या किनेर
सोही जग्यामा सन् १८२७ तिर धर्मपालले “मूल
गन्धकुटी विहार”को निर्माणकार्य शुभारम्भ गर्नुभयो ।

सन् १८१३ मा ती महान् दायिका मेरी-फोस्तरलाई
कृतज्ञतास्वरूप पुनः भेट गरी होनोलुलूबॉट जापान,
कोरिया, चीन, सिगापुर र इण्डोनेशिया आदि मुलुकको
यात्रा गरी भारत पुगेपछि धर्मपाल त्यस समय (१८१४)
प्रथम विश्वयुद्धको कारण श्रीलंका सरकारको आदेशमा
कलकत्तामा सन् १८१६ देखि ५ वर्षसम्मको लागि
नजरबन्दमा रह्यो । यस नजरबन्दी कालमा वहाँका
भाइ एडमण्ड राजद्रोहको आरोपमा आजीवन कारावासको
सजायेबाट जेलमा मृत्यु भएको थियो । यसबाट
धर्मपालको मनस्थितिमा चोट लायो तर वहाँ
धर्मप्रचारकार्यमा कहिलै निराश हुनुभएन । आपनो
दृढ संकल्पलाई उत्साहित गरी यसे नजरबन्दी ५ वर्षद्वे
समयभित्र कलकत्तामा एउटा “धर्मराजिक विहार”को
निर्माण तथा त्यसको उद्घाटन समेत सम्पन्न गन्यो ।
पछि यिनै विहारलाई महाबोधि सोसाइटीको प्रमुख
कार्यालय बनाइयो ।

सन् १८२६ मा नजरबन्द कालबाट मुक्त भएपछि
स्वदेश श्रीलंकामा पुग्नुभई “सिहलबौद्धां” नामक
पत्रिकाको प्रकाशनका साथै बौद्धपुस्तक सुदाणालय एवं
बौद्धसङ्घ संस्थाहरूको पुनःस्थापित तथा अंग्रेजहरूको
दबावमा विनाट हुँदै गइरहेको सिहलीसंस्कृति र
बुद्धधर्मको पुनरुद्धार बेजोडरूपले गर्नुभयो ।

विश्वमा बुद्धधर्म पुनरुत्थान गाँ क्रममा यसरी
एशिया र अमेरिकामा बुद्धधर्म ध्यापक गरे जस्तै
यूरोपमा पनि यसको प्रचार-प्रसार गर्ने आकांक्षा गरी
अनगारिक धर्मपालले “लिटिश महाबोधि सोसाइटी”

लामक एक संस्था इन्डियन्समा सन् १९२५, सितम्बर, २७ का दिन प्रतिस्थापना गर्नु भयो ।

यसरी अन्यारिक धर्मपाल विश्वमा विशेषतः भारतमा बृद्धधर्म पुनरुद्धार गर्ने जीवनवादामा वहाँ आपनो अन्तिम इच्छाअनुरूप सन् १९३३ मा उपसम्पन्न भई “मिशन देवमित्र धर्मपाल” हुनु भयो । उपसम्पन्न भई केही महिनापछि अर्थात् सन् १९३३, अप्रिल, २६ का दिन तथागतको पावनभूमि तथा बौद्धहरूको

दर्शनीय एवं संवेजनीय स्थान सारनाथमा बैहावसान हुनु भयो । यसरी विश्वबौद्धवत्तमा बृद्धधर्म पुनरुद्धारको प्रणेता बनी यस अनित्य संसारबाट सदाको निमित्त प्रस्थान हुन् केही समयअग्राहि वहाँले रिस्त उद्घार व्यक्त गर्नु भएको थियो—

मलाई छिटै मृत्यु हुन देख, बृद्धधर्म प्रबार गर्न
म यस भूमि (भारत) मा २५ पटक जन्म लिन पाऊँ ।

(ज्ञानमाला)

जाओ जाओ साथीहरू

-सिद्धिचरण

जाओ जाओ साथी हामी सबै भै नयाँ युग त्याउन ।
प्रेमको डोरी बाटी बाटी हामीबीच बाँधौन ॥
भएका कुरोति सबै टक्टक्याई पयाकौन ।
आँसु सुस्केराको घाउमा मनपरेन बस्न जाओँन ॥
तिझो मेरो मेरो तिझो हामीबीच भेद छैन ।
हाँसी हाँसी खेली खेली, जीवन चहाड मनाउन ॥

तिमीलाई चाहे मेरो लेझ तिमी, मलाई चाहिए
तिझो ।

तिमीलाई म छु मलाई तिमी छौ, पूर्ण हामी होगौन ॥
हेर न नदी बगिरहेछनु बग्नु न जीवन उसको ।
चल्ती किर्ति साज्ञा धन, हामीमा भएको गरौन ॥

अनु०- सुगतसेवक, विराटनगर

लोकनीति

एउटा कुकुरले अर्को कुकुरलाई देखदा रिसाएर टोकनको लागि दाँत देखा उन
थाले झै, मानिसले सत्पुरुष ज्ञानी मानिसलाई देखदा रिस गरी
त्यसलाई दुःख कष्ट दिन खोज्छ ।

बुद्धधर्म र विज्ञान

- भिक्षु दीपंकर

बुद्धधर्म, सिद्धार्थ गौतमले पत्तालगाएको धर्म हो । बहाले आपनो आमा, बा, पत्नी र नाबालक छोरालाई पनि त्यागेर ६ वर्षसम्म घोर तपस्था गरी बोध गरेको ज्ञान ने बुद्धधर्म हो । बुद्धधर्म सश्य तथ्यांकमा भर पद्धति । यस धर्मको मुख्य सिद्धान्त चतुरार्थसत्य हो । चतुरार्थसत्य भज्ञाले दुःख, दुःखको कारण, निर्वाण र निर्बाणमार्ग हो ।

पृथ्वीमा मानिसहरूको बसोबास भएपछि धर्म र विज्ञानको खोजी भयो । विश्वमा धेरै धर्महरूबाटे सुन्न पाइन्छ । विश्वमा भएका अरू धर्मका सिद्धान्तहरू आज आधुनिक विज्ञानको अगाडि प्रभावहीन भइरहेका छन् तर बुद्धधर्मको ध्रवस्था फरक छ । विश्वप्रलयात लेखक बट्टेझ रसलेने, “यदि मलाई कुनै धर्म रोजन बाल्य गराएमा म बुद्धधर्मलाई ने रोज्ञु,” भनेर एक ठाउंमा भनेका थिए । त्यस्तै अल्बट आइन्टाइन जस्ता आधुनिक वैज्ञानिकले, “आजको युगमा विज्ञानसंग मिल्ने कुनै धर्म छ भने त्यो हो बुद्धधर्म” भनेर भनेका छन् ।

आधुनिक विज्ञान भज्ञाले वितेका शताब्दीहरूमा युरोपीय देशहरूमा भएको पढाइ, कला र साहित्य विज्ञानको उच्चतिसाई लिन सकिन्छ । विजेव गरी यश्चिमोमुलुकले १४ श्रौ शताब्दीदेखि विज्ञानको

पुनर्व्यानतफं ध्यान दिइएको देखिन्छ । आज पश्चिमका मुलुकहरू निश्चित विज्ञानमा पुगेको छ । जेम्पनि विज्ञानको पुनर्व्यानदेखि पश्चिमीहरूले पुराना विश्वास-हरूबाटे शङ्का गर्न थाले र परीक्षणबाट प्रमाणित गन नसबने कुराहरू अस्वीकार गर्न थाले । मानिसको जीवन सरल र सुगम बनाउँदै आजको विज्ञान अघि बढिरहेको छ । पुराना विश्वासहरू धेरै जसो विज्ञानले गर्दा अहिले टुट्दै छन् ।

पहिला टालेमि नामक वैज्ञानिकले सूर्यले पृथ्वीको परिक्रमा गर्ने भनेका थिए तर विज्ञानको विकास सेगसेंग कोपनिकसले आफ्नो प्रयोगबाट टालेमिको सिद्धान्तलाई खण्डन गरे । सूर्य पृथ्वीवरिपरि होइन पृथ्वी सूर्यवरिपरि धुम्छ भनेर प्रमाणित गरे । यो विज्ञानको विकासको प्रतिफल हो । मानिसहरूको बासभूमि पृथ्वी मोलाकार छ भन्ने खोजी पनि विज्ञानको विकासको एक प्रतिफल हो । पुराना दार्शनिक वैज्ञानिकहरूले उनि पृथ्वी समतल छ भनेर विश्वास गर्ने गरेका थिए तर कोलम्बस र माकलम जस्ता अरू धेरै गवेषकहरूले खोगोलिक यात्राको आधारबाट (पश्चिमबाट यात्रा गरी पूर्वबाट पुनः त्यही ठाउंमा पुगेको आधारमा) पृथ्वी समतल छ भन्ने पुरानो विचारलाई खण्डन भरेका थिए ।

यसरी आधुनिक विज्ञानको विकास संगर्गे पुराना पुराना विश्वासहरू कमज़ोः खण्डन हुँदै जान थाले । आधुनिक मानिसले पुरानो परम्परागत विज्ञानबारे शङ्का गर्न थाले । त्यसअनुसार 'ज्ञानिक ढङ्गले हरेक कुराको परीक्षण गर्न थाले । आधुनिक विज्ञानको विकास, आधुनिक विश्वका सबै त्रिष्यहरूमा प्रभाव पर्न थालेको छ ।

पत्र-पत्रिकामा, किताबमा वा धर्म ग्रन्थमा उल्लेख भयो भन्दैमा, देवताले प्रकाशित गच्छो भन्दैमा कुनै कुराबारे विश्वास नगर्नु, वैज्ञानिकहरूको स्वभाव हो । वैज्ञानिक चिन्तन क्रम इन्धविश्वासमा भर पर्न होइन अन्वेषण, परीक्षण र निश्चय आदि कियाकलापमाथि निर्भर हुन्छ । कुनै कुरा हेतु कारकिना प्रस्त्रीकार गर्ने र सांच्चे प्रत्यक्ष गर्न सबै कुरामात्र स्वीकार गर्नु, वैज्ञानिक चिन्तन क्रमको स्वभाव हो ।

बुद्धधर्म र आधुनिक विज्ञानबीच घेरे जनाले देख्ने समानता, विचारपूर्वक हेतु कारकमायि मात्र कुनै कुरास्वीकार गर्ने क्रम हो । कालामसूत्रमा उल्लिखित कुरालाई हामी उदारणको रूपमा लिन सक्छौ । त्यस सूत्रमा भनिएको छ, सुनेको भरमा, परम्पराबाट आयो भन्दैमा, तर्फअनुसार पिल्छ भन्दैमा, आफ्नो सिद्धान्तअनुसार मिठ भन्दैमा, कुनै कुरालाई स्वीकार गर्नु हुँदैन । आफूले नै प्रत्यक्ष अनुभव गरी सत्य र असत्य थाहापाउनुपर्छ । यसे प्रकारको विचार चुल्लहत्यी पदोपम, बीमेसक, राहुलोबाद र महापरिनिर्वाण इत्यादि सूत्रहरूमा पनि देख्न सकिन्छ ।

आधुनिक विज्ञान र बुद्धधर्मलाई दाँजेर हेर्दा बुद्धधर्ममा आउने प्रतीत्यसमुत्पादलाई विस्तृत सकिन्दैन प्रतीत्यसमुत्पादमा देखाइने हेतुफलधर्म वैज्ञानिकहरूले

पनि स्वीकार गरिसकेका छन् । बुद्धधर्मको आधारकी रूपमा रहेका हेतुफल धर्म र विज्ञानको सिद्धान्तबीच नजिकको सम्बन्ध देख्न पाइन्छ । प्रतीत्यसमुत्पादको मुख्य सिद्धान्त "अर्थिं सति इदं होति, अर्थिं अति इदं होति, अर्थिं प्रस्ति इदं न होति, यतको अर्थ हो-यो हुँदा यो हुन्छ, यो नहुँदा यो हुँदैन ।" भन्ने हेतुफल सिद्धान्त विज्ञानले पनि स्वीकार गर्न्छ । त्यस्तै हेतु कारक छैन भने त्यहाँ फल पनि हुँदैन भन्ने सत्यता बुद्धधर्मको सिद्धान्तअनुसार विश्वसम्मत सत्य हो । जस्तै आँप फल र आँप रुख हेतु । आँप फलस्वरूप पाउन, तकिन्छ, रुख भएको ले । आँपको निमित्त रुख हेतु (कारण) भयो । जहाँ आँपको हेतु रुख छैन भने त्यहाँ आँपको फल पनि हुँदैन । त्यसे हेतु हुन्छ भने फल पनि हुन्छ । हेतु कारक छैन भने फल पनि हुँदैन । एक ठाउँमा फल भएको आँप श्रको ठाउँमा हेतुकारक हुन जान्छ । आँप विश्वाको लागि तर्फ अधिक फल भएको आँप हेतु हुन्छ । आँप हेतु हो भने बिरुवा फल हो । जहाँ आँप छैन त्यहाँ बिरुवा पनि हुँदैन । जहाँ बिरुवा हुँदैन त्यहाँ आँप पनि हुँदैन ।

तथागत बुद्धको उत्पत्ति हुँदा भारतमा चर्चित घेरे वैदिक विश्वासलाई बुद्धधर्मले खण्डन गरिदिएका थिए । तथागत बुद्धले अस्त्रीकार गरेका मुख्य दुई वैदिक पढाइयो हुन्-

१) सबैको अधिपति लोकनिर्माण गर्ने सर्वबलधारी ईश्वर छ भन्ने र

२) नित्य सदाकालिक आत्म अर्वात् भ सेरो भनेर सधै समाप्तिरालन सबै स्थिर सत्य छ भन्ने ।

आधुनिक विज्ञानले पनि यी दुवै कुरालाई स्वीकार गर्दैन । विश्व र प्राणीहरू देवताको निर्माण हो भनेर पूर्वी र पश्चिमी देशका मानिसहरूले विश्वास गरेका थिए ।

विज्ञानको विकाससंगसंगे अन्धविश्वासहरू टूटदे गए। बाल्स डाक्टर वैज्ञानिकले मानिसहरू बौद्धरहरूको पुरुषादाट विकास भएको भनेर प्रमाणित गरिसक्यो। आधुनिक विज्ञान जतिको विज्ञास भएपछि यसले मानिसको जीवन र विश्वसःयासेंग सम्बन्धित प्रश्नहरू निराकरण गर्न तकेको छैन। साँच्चै नै भन्ने हो भने गाउँहरूको र विश्वको मौलिक प्रश्नलाई समाधान गर्ने पिक्कानले बुर्च सफलता प्राप्त गर्न सकेको छैन। विज्ञानमा धेरै विकास भइसकेका समाजहरूमा ठूलो आध्यात्मिक (Spiritual) संघट देखन पाइन्छ। मानसिक वेदना बढ्दै गइरहेको छ। अपराध र आत्ममहत्याको संख्या बनि बढ्दै गएको ले आज ती देशहरूलाई ठूलो समस्या हुन गएको छ। ती मुलुकहरूमा जतिको वैज्ञानिक उन्नति भएतापनि त्यसप्रकारका समस्याहरू ज्ञन् ज्ञन् बढ्दै गइरहेका छन्।

आधुनिक विज्ञानले मानिसले आशा गर्ने इच्छा गर्ने सबै आकांक्षाहरूलाई पूरा गर्न सक्छ कि सक्वदेन भनेर प्रश्न गर्नु राख्नो हुन्छ। दिन दिनै नयाँ वस्तुहरूको खोजाइ र उत्पादन हुँदै गएका ले तृष्णाहरू बढाउँदै छन्। यी विज्ञानको खोजीमा अन्त कहाँ र कहिले हुन्छ? विज्ञानको खोजी कहले पनि टूँगिईन। अर्को कुरा, मान्छेमा भएको विज्ञानको ज्ञान मान्छेले नै विनाश गर्नको लागि प्रयोग गर्न थालेका छन्। परमाणु बम जस्ता भयानक बमहरूको पनि प्रयोग गरिसक्यो विज्ञानले। शक्तिशाली देशहरूले विनाशकारी भयानक हातहतियार उत्पादन गर्नलाई वर्षेनि ठूलो धन खर्च गर्छ।

जीवनको अर्थ के हो? मानिसहरू जन्मन्थन् दुःख भोग गर्छन् अनि मर्छन्। यसभन्दा बढी अर्थ जीवनम

के पाउन सक्छ र? बुद्ध्यमंथा मौलिक पढाइ अनित्यता हो। अनित्यको अर्थ हो फाटन, टूटन, विश्वेर जान करक हुँदै जानु अर्थात् सधै त्यरत नरहिरहन्। अनित्यता विश्वदारी साधारण रूप हो। विश्वको जनुसुक्त समयमा अनित्यता रहिरहन्। जीर्षित जनुसुक्त जस्तै निर्जीव वस्तुमा पनि यो अनित्यता देखन पाइन्छ। आधुनिक विज्ञान जतिसुक्त विकास भएपनि अनित्यता असत्य ठहन्याउन सक्वदेन। तथापत बुद्ध जन्म भएपनि नभएपनि विश्वको सनातनधर्म, विग्रने, विनाश हुनै, करक हुने स्वभाव भइरहन्छ।

बुद्ध्यर्थ तर्वे चतुरार्थसत्यमा अन्तर्गत हुन्छ। चतुरार्थ सत्य अबूँपूर्ण हुने अनित्यताले गर्दा हो। तर्वे अनित्य छन्। त्यस्तेले दुःखपूर्ण छ। दुःखपूर्ण भएको ले अनात्म छ। त्यस्तेले दुःख, दुःखको कारण दुःख हटाउने र दुःख हटाउने मार्ग आदि तत्परहरू देशना गर्नु भयो तथागत बुद्धले। चतुरार्थसत्यबाट देखिने सत्य खोउने क्रम कुनै बनि वैज्ञानिकले छोडन सक्वदेन। आधुनिक विज्ञानको विकासमा ठूलो असर बाल्स डाक्टरले फेला पारेको परिणामवाहने गर्छ। प्राणीहरूको जस्तै द्रव्यहरूको परिणाम पनि उसले देखायो। परिणामवाद भनेको वैज्ञानिक साधनअनुसार संख्यात्मकहरूमा विस्तरित हुँदै जाने कुराकारे परीक्षा गर्नु हो। परिणामवादी चिन्तनक्रमो मुख्य सिद्धान्त कुनै पनि वस्तु नित्य छन् भन्ने हो। सबै अनित्य छन्। अगाङ्गुपूत्र जस्ता देशनाहरूमा समाज परिणामवारे आधुनिक वैज्ञानिकहरूको विचारसंग मिल्ने कुरा उत्तिलिखित छ।

अनित्यताले गर्दा दुःख उत्पन्न हुन्छ। दुःख हटाउनको लागि सत्य अवबोध गर्नु अनिवार्य हुन्छ। चतुरार्थसत्य साक्षत् गरेमा दुःखबाट मुक्त हुन सकिन्छ भनेर बुद्ध्यमंथे

सिकाउंठ । चतुरार्थसत्यबाट तिकाइने दुःख हटाइने क्रिया परिपाटीलाई बैज्ञानिकहरूले पनि असत्य ठहन्याउन सबैनन । अब चतुरार्थसत्य बुझौं ।

(१) दुःखसत्य:- रांसारमा उत्पन्न हुनु अथवा जन्मनु, वैश्वानु, अङ्गवा बूढा हुनु, रोगी हुनु, मर्नु, प्रिय व्यक्तिहरूबाट टाढा हुनु, प्रप्रिय व्यक्तिहरूसेंग बास गर्नु, आफूले चाहेको चीज, वर्तु नपाउनु, संक्षिप्तमा पञ्चस्त्रन्ध र दुःख दृश्यने दुःखसत्य हो । यहाँ देखाइएका सबै समस्याहरूबारे राम्रोसेंग सिकने, बुझने आम दुःखसत्यबाट हुँछ । कुनैपनि समस्यालाई नबुझी याहानपाइकन त्यस समस्या निराकरण गर्न सकिँदैन ।

(२) समुदयसत्य:- दुःख उत्पन्न हुने हेतु खोजेर थाहा पाउने काम यसबाट हुँछ । बुद्ध्यम-अनुसार सांसारिक दुःको कारण तृष्णा हो । त्यस तृष्णालाई हटाउनुपर्न भनेर बुद्ध्यममा सिकाउँछ । समुदयसत्यले दुःख जस्ता समस्याहरू उत्पन्न हुने कारणहरू खोउछ । समस्या समाधानका लागि के कारणले कमरी समस्या उत्पन्न भयो भनेर कारणहरू बुझनुपर्दैछ । त्यसको लागि समुदयसत्यले महत पुन्याउँछ ।

(३) निरोधसत्य:- दुःख जस्ता: प्रश्न उत्पन्न हुने कारणहरू हटाउनु निर्वाण हो । निर्वाण प्रत्यक्ष गर्नुपर्ने धर्म हो । कुनै प्रश्न समाधान गर्नको लागि समस्या उत्पन्न हुने कारणहरू खोजेर ती कारण हटाउनुपर्दैछ । त्यसअनुसार तृष्णा छोड्नु, बिनाशगर्नु दुःख हटाउनु हो । त्यो ने निर्वाण ।

(४) मार्गसत्य:- निर्वाणितर लाग्ने बाटोलाई, मार्ग-सत्य भनिँछ । निर्वाणमा जाने बाटो आर्यब्राह्मिक मार्ग हो । आठवटा आङ्ग भएको ले आर्थात् आठवटा पाइला भएको ले यसलाई अब्राह्मिक मार्ग भनिएको हो ।

अब्राह्मिक मार्ग शील, समाधि, ब्रजाबाट पनि छुट्टचाएर देखाउन सकिन्छ ।

१) सम्मा दिही	(सम्यक् दृष्टिं)
२) सम्मा सकृष्टि	(सम्बद्धक् सकृष्टि) प्रजा
३) सम्मा बाचा	(सम्यक् वचन)
४) सम्मा कम्मन्ति	(सम्बद्धक् कम्मन्ति)
५) सम्मा आजीब	(सम्यक् जीबन) शील
६) सम्मा बायाम	(सम्यक् वीर्यं)
७) सम्मा सति	(सम्यक् स्मृति)
८) सम्मा समाधि	(सम्यक् एकाग्रता) समाधि

सांसारिक दुःख (समस्या) के हो र त्यो उत्पन्न हुने कारण के तुम्ह भन्ने कुरा बुद्ध्यमले देखाइदिने गर्दै । दुःख (समस्या) हटाई प्राप्त गर्न सबैने र शान्ति र त्यो पाउने मार्ग पनि यसले सिकाउँछ । यी ने चतुरार्थ सत्यको स्वभाव हो ।

आधुनिक विज्ञान आपनो बरीकजबाट पाउने आविष्कार (निगमन) सबै सदाकाल हुँदैन । कुनै वैज्ञानिकले गरेको निश्चय, निर्णय अथवा खोजाइ, अर्को वैज्ञानिकको परीक्षणले गर्दा खण्डन पनि न सक्छ । उदाहरणको लागि अग्नुलाई विभाजन गरेका वैज्ञानिकले परमाणुसम्म विभाजन गर्न सक्छ । त्यसोभन्दा बढी विभाजन गर्न सकिन्छ भनेका बिए तर पछि अर्को वैज्ञानिकले परमाणुलाई पनि न्यूट्रोन ब्रोट्रोन, इलेक्ट्रोनमा विभाजन गर्न सकिन्छ भनेर परीक्षणबाट देखाइदै । यसरी वैज्ञानिक प्रमाण फरक हुन सक्छ तर त्यागत बुझ्ने देशना गर्नुभएको उपदेश सदाकालिक सत्य हुँछ । बुद्धहरू जन्मे पनि न जन्मे पनि प्रतीत्यसमुद्योग अनित्य, दुःख अनात्म भन्ने लिलक्षण र चतुरार्थसत्य विश्वमा सदा सर्वदा भइरहन्छ ।

बुद्धधर्मग्रन्थार अर्हंत फल प्राप्त गरिसकेपछि मानिस-
को केरि जन्म हुँदैन। त्यसले दुनैषति दुःख र
समस्या भोग्नपनछैन। त्यतको त्थो नै अन्तिम
जन्म हो। यसरी बुद्धधर्ममा अन्त र
लक्ष्य छ तर विज्ञानको खोजाइमा अन्त देहम सकिंदैन र
कहिले हुँच भन्न पनि सकिंदैन। अन्तरिक्ष, चहलोक
चहमाबारे पनि वैज्ञानिकहरूले परीक्षण सुरु गरिसकेका
छन्। कहिले यस परीक्षणको अन्त हुँच भन्न सकिंदैन।
उनीहरूको खोजाइ, परीक्षण समय समयमा फरक हुँदै
जान्छ। त्यसेले मानिसहरूलाई सदाकालिक शान्ति र
सुख भौतिक विज्ञानले दिलाउन सकेको छैन।

प्राणीहरूको जीवनमा मौलिक-आवश्यकता चारवटा
छन्। (१) आहार (२) घरनिवास (३) लुगाकपडा
र (४) ग्रौषधी। प्राणीलाई बाँच्न यी चार वस्तुहरूको
आवश्यकता छ। सबै प्राणीहरू आहार नै खाएर बाँच्छन्।
निरोगी हुनु नै थेष्ठतम सुख हो। आधुनिक विज्ञानले यी
भौतिक आवश्यकताहरू सजिलोसँग पूरा गर्न मानिसहरू-
लाई सहयोग गर्दै तर बुद्धधर्ममा थी सरल आवश्य-
कताहरूलाई पनि नाथी मानिसहरूको मन (वित)
सुदृढ गर्न र त्यसबाट आफूले आफूलाई जित्नलाई
पनि बाटो देखाउँछ। अविकसित मन भएका व्यक्तिहरूका
जति लौकिक सुख र सम्पत्ति भएपनि संतुष्टि हुँदैन।
त्यसेले मानिसिक विकास पनि आवश्यकता छ। त्यस-
लाई बुद्धधर्मले ध्यानभावनाको मार्ग देखाउँछ।
विज्ञान भौतिक लोकलाई जित्नलाई समर्थ छ तर
आफूलाई जित्न त्यसले सहयोग गर्दैन। युद्धमा शत्रुहरू
हजारो हजार मारेर पाउने जीतमन्दा आफूसँग भएका
कलंशरूपी शत्रुहरूलाई पराजय गरी आफूलाई नै जित्न
थेष्ठतम जीत हो भनेर तथागत बुद्धले भन्न-
भएको विद्यो।

मनुष्यसमाजमा राज्ञी गुणधर्म स्थापना गर्न

विज्ञानले केही गर्न सक्छैन। पशु र मान्डेबीब फरकत
देखिने गुणधर्मले गर्दा नै हो। जो मानिस भएर बनि
उसमा गुणधर्म छैन भनेऊ पनि मनुष्यहरूद्वारा एक पशु
नै हो। नारठेलाई पशुबट चुदूचाई गुणधर्मको बढी विकास
गरी शान्ति स्थापना गर्न वेरे उवायहरू बुद्धधर्ममा
देहत पाइन्छन्। शील गुणधर्मलाई बृद्धि गर्नको लागि धेरै
महत्त्वपूर्ण छ। विश्व, वैज्ञानिक ढंगले जतिको विकास
भएपनि मानिसहरूलाई गुणधर्म चाहिँदैन भन्न सकिन्न।
समूहरूपले बाँच्दा गुणधर्महरूको महत्त्वलाई नकार्न
सकिंदैन। वैज्ञानिक ढंगले ठूको विकास भएको यूरोपीय
देशहरूमा पनि मानिसका सबै समस्याहरू समाधान हुन
सकेको थुँन। सीमा नावेको छिटो भौतिक विकासले
गर्दा प्रज उनीहरूलाई अर्को समस्याहरूले सताइरहेका
छन्। दुराधारहरू बढ्दै छन्। उच्छृङ्खलता त्यस
समाजमा व्याप्त छ। आत्महत्या गर्ने व्यक्तिहरूको संख्या
पनि बढ्दै गइरहेछन्।

अब विज्ञान र बुद्धधर्ममा के कृतिको फरक छ हेरो।

विज्ञानबाटे-

१) परमार्थ (उद्देश्य):- वातावरणलाई आफ्नो
अनुकूल बनाउनु, भौतिक शक्तिहरूका विकास गर्ने,
मानिसको जीवन सजिलो पाने।

२) क्रियामार्ग :- लौकिक इन्द्रिय संतुष्टि गर्नु,
जनुष्यहरू र आशा बढाउनु।

३) आरम्भ- पश्चिमी यूरोपमा १४, १५, १६
शताब्दीमा।]

४) वैज्ञानिकहरूको खोज।

५) अग्न पनि खोजी (अनुसन्धान) हुँदैछ।

६) कुनै प्रतिफल हानिकारक छ।

७) रसायनागार (प्रयोगशालामा) परीक्षण।

८) विश्वबारे भौतिक खबर।

बुद्धिमत्तवारे-

९) वरमार्य (छहेश्व):- दुःखबारे यथार्थबोध गरी दुःखको कारण तृष्णालाई विजाना गरी निर्बाच प्राप्त गर्ने।

१०) क्रियामार्ग :- शील, समाधि, प्रज्ञाबाट लोकोत्तर सत्य खोजनु।

११) आरम्भ:- इ. पू. ६ शताब्दी भारतमा (जम्बुद्वीपमा)।

१२) हथागत बुद्धको देशना।

१३) अपरिवर्तन (स्थिर)।

१४) कुनै प्रतिफल पनि हानिकारक छैन, हुँदैन।

१५) आध्यात्मिक परीक्षण।

१६) हस्त्र (प्राणी) बारे पब्का सत्य खबर।

विज्ञानले मानिसको जीवन सरल बनाउँछ तर सुखी बनाउन सबैन। विज्ञानले जीवन सुखी बनाउने सबैन। विज्ञानले जीवन सुखी बनाउने सूचना अहिलेसम्म फेला पारेको छैन। विज्ञानको ज्ञान बाह्य ज्ञानमात्र भएको ले आत्मज्ञानसम्बन्धी कुरा गर्न उसबाट मुडिकल हुँछ। विज्ञानले सुविद्धाको एउटा बाटो बनाइदियो तर साँच्चे सुख शान्तिको लागि विज्ञानले अहिलेसम्म केही गरेको छैन। मानिसहरूको विचार सुविधा र सरलता तर्फ धेरै लाभिरहेको विज्ञानको खाँचो भइरहेको छ तर उस्तै मानिसहरूको सुख र शान्ति पनि ज्ञन ज्ञन् घट्दै गइरहेका छन्। मानिसको सुख र शान्तिको लागि आत्मसंतुष्टि जाहिन्छ। आत्म-

संतुष्टि विज्ञानले दिन सबैदेव थाङ्गले मात्र दिन सबैदछ। राम्मेसेंग विचार गरिलिंदा विज्ञानले मानिसहरूको निमित्त के गन्धो ? मानिसहरूको दुःखको लागि के गन्धो ? दुःख हटाउन कुनै बाटो विज्ञानले देखाए ? ज्ञन दुःख बढाउने काममा लागिरहेछन्। त्वसैले आजकाल विकसित देशहरूका मानिसहरू आत्मसंतुष्टिका निमित्त धर्म खोज्दै देश विदेशमा घुमिरहेका छन्। किन उनीहरू धर्म खोज्दै घुम्नुपरेको त ? विज्ञानले उनीहरूलाई आत्मसंतुष्टि दिलाउन सकेन। विज्ञानले हरेक तरिकाबाट पीडा दिइरहेका छन् उनीहरूलाई। ती पीडाहरूबाट मुक्त हुनको लागि आत्मसंतुष्टिको लागि उनीहरू सत्य-धर्म खोज्दै छन्। उनीहरूको देशमा धर्म नभएको होइन तर अन्धविश्वासलाई हटाउने, सत्यधर्म को अभावले गर्दा त्यसको चाहना गर्दै पूर्वी एगियाका देशहरूमा भाँतारिरहेका छन्। सत्पर्धमले मात्र आत्मसंतुष्टि दिन सबैदछ।

देशविकास धर्मले मात्र गर्न सबैदन। त्यसको लागि आधुनिक विज्ञानको पनि आवश्यता छ तर देशमात्र विकास भएर पुग्दैन मानिसको जीवन पनि आत्मसंतुष्टि यस्तू हुनुपर्दछ। त्यसको लागि धर्मको खाँचो हुँछ। आधुनिक विज्ञानको जन्मदाता आइस्टस्टाइनले एक ठाउँमा भद्रुभएको छ, “विज्ञान नभएको धर्म अन्धो हो, धर्म नभएको विज्ञान लङ्घ्डो हो।” त्यसैले मानिसले एक तर्फमात्र न लागी दुबैतर्फ लागे बेश हुँछ।

आहायाइराख्याँ

१. भगवान् बुद्धले प्रशंसा गर्नु भएको गणतन्त्र देशको नाम बैशाली नगर हो।
२. लुम्बिनी, बोधगया, सारनाथ र कुशीनगर बौद्ध चार धाम हुन्।
३. भगवान् बुद्धका प्रमुख शिष्यहरू सारियुव्र र मौद्गल्यायन हुन्।
४. भगवान् बुद्धका अन्तिम शिष्य सुभद्रा परिदाजक हुन्।
५. ब्रिपिटक भनेका सूत्रपिटक, विनयपिटक र अभियर्थ पिटक हुन्।

लुम्बिनीको विकासक्रम

-भिक्षु विपस्सी

शार्यमुनि बुद्धको जन्मस्थल समस्त मानवजातिका सर्वकालिक शान्तिको केन्द्र लुम्बिनीमा नवनिर्माण गर्ने कार्य क्रमशः कार्यान्वयन भइरहेको तथा सर्वविदित छ । संयुक्त राष्ट्रसंघको तत्त्वावधानमा ग्रुह्योजना बनेर श्री ५ को सरकारको लगानशीलतामा 'लुम्बिनी विकास कोष' खडा गरी कार्यान्वयन भइरहेको छ । यसरी श्रीपचारिक तौरले मात्र लुम्बिनीको पुनर्निर्माणमा सहभागिता भइरहेको नभई सर्वसाधारण जनताको पनि उत्तिकै क्रमशः सहभागिता हुँदै आएको छ ।

लुम्बिनीमा तिद्वार्थस्मारक, बडो होशियारीका-साथ अध्ययन र उत्थनन भइरहेको छ । प्रथमतः देवस्थलको सध्यविन्दुको चारैतिरको भिट्ठाको ईंटालाई सकभर ठेस नलाग्ने गरी प्लास्टर उप्काइँदै छ । प्लास्टर उप्काउँदा यसमा १६३३ अंक (साल) र M.M. छाप भएको नण्ठै र पुराना दुबै प्रकारका ईंटाहरू यथोग भएका छन् । द्वीचबीमा यवतव्र अनियमितरूपमा गुप्तकालीन बुटेदार ईंटाहरू पनि प्रयोग भएको देखिन्छ जुन कि केशरशमसेरले सन् १६३४ तिर पुरानो खण्डहरमाथि बनाउन लगाएको थियो । बर्तमान मन्दिरको उत्थननको प्रतिवेदनमध्य अनेक देशका पुरातत्त्वविदहरूको छलफलद्वारा निर्णय त परिकल्पनाअनुसार जापान बृहिष्ट फेडेरेशनले त्यसको पुनर्निर्माण गर्ने भएको छ ।

नेपालीइतिहास, संस्कृत र पुरातत्त्वका शिक्षक

भिक्षु मुदर्शन महास्थविरको यससंबन्धमा प्रश्न छ, "केशर शमसेरद्वारा निर्मित त्यो सिद्धार्थस्मारकमा ती बुटेदार ईंटाहरू कहाँबाट आए ? ती यवतव्र भिट्ठामा देखिएका २०/२५ बटा ईंटाहरूका बुटा अहिले उद्घाटित गुप्तकालीन बुटाभन्दा फरक छ । सिद्धार्थ स्मारकको अवशेषमा रहेको नै यी ईंटाहरू रहेको हुनसक्छ" तर पुरानो वास्तुकलामा यसको प्रयोग कुन ठाउँमा भएको थियो ? यद्यपि ती ईंटाहरू अन्त दूर कतैबाट त्याउनु पनि सम्भव छैन । अतः यी ईंटाहरूले अन्वेषण-क्रममा महत्त्वपूर्ण सूचना पाउन सहजोग प्रदान गर्न सक्दछ ।" त्यस प्रश्नको जवाफका त्यहाँ कार्यरत्न बाबु-कृष्ण रिजालको उत्तर थियो- "अहिले पूरा उत्थनन भइसकेको छैन । पूरा उत्थनन भएपछि यस्ता ईंटाहरू अरू पनि पाइन सक्छन् । ती सबैलाई जम्मा गरेर त्यसको परिमाण निश्चित भएपछि मात्र यसको स्थिति थाहा पाउन सजिलो हुनेछ । सिद्धार्थस्मारक (मायादेवी मन्दिर) पुरानो स्तूप वा देवालयका अवशेषहरूलाई छोपेर बनाइएको जस्तो लाग्छ । यस निर्माणका अधिकृत केशरशमसेर जस्ता बिट्ठानका जरूर डाढरी पनि होला तर अहिलेसम्म सो पाउन नसकिएको ले पनि यो मन्दिर निर्माणसम्बन्धी तथ्य वा उनको परिकल्पनाको बारेमा तथ्यकुरा भहापाउन सकिएको छैन । अर्को कुरा

बो निर्माणकार्य असावधानीपूर्वक गरिएको ले घस्ता प्रभुहरू छडा हुन आएका हुन् ।'

सिद्धार्थस्मारकको उत्खनन तथा पुनर्निर्माणका लागि सिद्धार्थ जन्ममूर्ति हटाउनु अनिवार्य थियो । मूलबाटोका छेउबा एउटा सानो एकतले धरमा नेपालीजनश्राद्धथा विपरीत दक्षिणाभिमुख गरी मूर्ति सारिएको छ । त्वयि मूर्तिको कालनिर्णयबारे पनि कुरा अगाडि सारी निक्षु सुदर्शनले आफ्नो राय राख्नुभयो ।

"सिद्धार्थ जन्ममूर्तिको समवारेमा धेरै विचारहरू भएका देखिन्छन् । कुबाणकालीन शुंगयुगको अन्त अथवा कुषाणकालका प्रारम्भक कालदेखि लिएर सुर्खेत मल्लकालीन समेत मानेका छन् । बाहिरबाट हचुवा तालले मात्र होइन यही सिद्धार्थ जन्ममूर्तिको ढुंगा, गहना, शैलीको गहिरो अबलोकन तथा अध्ययनबाट मात्र यसको कालनिर्णय गर्न सकिन्छ परन्तु समस्या छ, त्यो हो नदजात सिद्धार्थका अस्पष्ट मूर्ति । यसको निरूपण यथार्थरूपमा हुनसके यसको कालनिर्णय गर्न धेरै सघाउ पुग्नेछ । यसका लागि आजसम्म देखेका वा मानेका एकमात्र छ कि गान्धारशैलीको मूर्तिमा जस्तै एउटै मूर्तिफलबाट दुई शिशु सिद्धार्थ छन् ।"

सिद्धार्थजन्ममूर्तिमा ब्रह्माको क्षतिग्रहण अवशिष्ट हृत्केलाको र महामायादेवीको पार्श्वसम्मको खोडाइ इतामाविकताभन्दा सोटो वा डल्लो मूर्तिको अवशेषमा देखिन्छ । तसर्थ कतै पाइरबाट सद्यप्रसून सिद्धार्थको मूर्ति पनि कतै थिएन भन्ने पनि ठूलो प्रश्न छ ।

बहो सिद्धार्थजन्ममूर्तिको ब्रह्मादि देवताहरूको सिराननिर केही वर्षअगाडिसम्म ४ साना साना मूर्तिहरू जस्ता जडान बरिराखेका थिए । दरतुतः यी मूर्तिहरू

बुद्धका ग्रन्थो अधिनूतिहरू थिए भन्ने निक्षु सुदर्शन विश्वास लिनुहुन्छ । ती मूर्तिश्रंश सिद्धार्थ जन्मबाट बुद्धबृहित गरिरहेका असराहरू ज्ञे मानिन्थे र देखिन्थे । मूर्तिको पादपीठको अंश जोड्दा त्यसलाई निकिएको बिबो । त्यसलाई महत्त्वहीन ढुंगाका टुकाहरू भनी तत्कालीन पुरातात्त्विक अधिकृत तारानन्द मिथ्ले कालिदारेको भन्ने भनाइ पनि निकिएको छ तर पुरातत्त्वब्रेत्रीहरू र पुरातात्त्विक महत्त्वका बम्तुहरू निर्वात र चोरीबाट चिन्तित सर्वसाधारण नेपालीको भनाइ छ, पूजित रूपमा राखिएका ती मूर्ति वा मूर्तिश्रंश त्यतरी फाल्ने अधिकार कस्तैलाई छैन । यत्वारेमा श्री ५ को सरकारबाट छानबीन हुनुपर्दछ ।

लुम्बिनीको थेरबादीबिहारमा निक्षु विष्वलानन्द स्थायीरूपमा बस्नुभएको छ । त्यहाँको धर्मशाला तथा विहारमा बास बस्न आउने यात्रीहरूका लागि सबैदो सेवा तथा विहारमा बास बस्ने यात्रीहरूका लागि सबैदो बहाँले गर्दै आउनुभएको छ । त्यहाँको धर्मशाला बहाँले देखरेख गर्दै आउनुभएको छ । त्यस्तै निक्षु भैंसी गुरु योजना क्षेत्रको छेउम अन्तर्राष्ट्रिय बौद्धकेन्द्र निर्माणमा लाग्नुभएको छ ।

लुम्बिनीको अस्थायीरूपमा राखेको सिद्धार्थ जन्ममूर्ति नजिक प्रवेशद्वार भएको ले आजकाल त्यही ठाउँ प्रस्थानद्वार पनि भएको छ । यसले गर्दा लुम्बिनीको उत्खनन अवशेष विहारका भग्नाबशेष, पोकरी ससाना श्रद्धाचंत्य एवं लामा र थेरबादी विहारनिर यात्रीहरूको ध्यान जान छोडेको वा कम गएको छ ।

लुम्बिनीको विकसकार्यका लागि ३ वर्ष माझैल जग्गा अधिग्रहण गरी बृक्षारोपण समेत भई अहिले ती साना ठूला भई हरियाली छाइसकेका छन् । लुम्बिनीक्षेत्रको बीचोबीच बहर खन्ने काम भइसकेता

पनि योजनातुसार पानी सुरक्षित हुन धेरे काम गर्नु बाकी छ । नहरका दुबैतिर विभिन्न राष्ट्रहरूले विहारहरू निर्माण गरिने योजनामध्ये म्यानमार, जापान, कोरिया र नेपालले अहिले विहार बनाउने सम्झौता गरिसकेका छन् । भियतनामले भने काम ने शुरू गरिसकेको छ । थाइल्याण्ड र चीन तिब्बत आदि देशले विहार बनाउने निधोगरिसकेका छन् तर लुम्बिनी विकास कोषसँग भने सम्झौता भएको थाहापाइएन । शीलंकाका १८३ कोठाहरू भएको धर्मशाला तयार भइसकेर

संचालन हुन लागिरहेको छ । जापानको रेबूकाई द्वारा र भारतसरकारको सहयोगमा उथान्तपुस्तकालय र संग्रहालयको निर्माण पूरा भएको छ ।

यसप्रकार लुम्बिनीको समुन्नतिका लागि स्वदेशी विदेशी सरकार-जनता, टाढा-नजिकका ठूला-साना सर्वको सहभागिता भएको छ । सन्तोषको कुरा हो, त्यही भविष्यको सर्वकालिक शान्तिको उपवनको स्वप्नमय साकार स्थिति पनि हो ।

बुद्धको शरणमा जाओँ

- श्रामणर धर्मसागर

श्रीवृद्धिविहार

बुद्धको शरणमा जाओँ,
यहाँ कति बम्ने दुःख खपेर ।

लुम्बिनीवनमा जन्म भएका
वैशाखपूर्णिमाका दिन उदाएका
बुद्धत्व पाई निर्वाण भएका
उही बुद्धको शरणमा जाओँ ।

संक्षार सर्व अनित्य बताएर
सर्वमा अनित्यता बोध गराएर

मध्यममांग प्रतिपादन गरेका
भगवान् बुद्धको शरणमा जाओँ ।

दुःखको पुतला मनुष्ययोनि
बुद्धि विवेक जति भएपनि
आखिर पार दृन नै हो भने
साशी ! बुद्धको शरणमा जाओँ ।

श्रीबौद्ध गतिविधि

शीलप्रार्थना र धर्मदेशना

२०५१ माघ २, काठमाडौं-

प्रत्येक पूर्णिमाको दिन गरिने बुद्धपूजाको सिलसिला-
मा यहाँको आनन्दकुटीविहारमा शीलप्रार्थना र धर्मदेशना
सम्पन्न भयो। भिक्षु थानसेटुसमक्ष शीलप्रार्थना, भिक्षु
मुखोधानन्दबाट बुद्धपूजा संचालन र धर्मदेशना भएको
सो बेला धर्मदेशना गर्दै बहाँले भन्नुभयो—“बुद्धहरूको
जन्म सुखमय छ, सहर्मको उपदेश अवण गर्नु सुखमय
छ, भिक्षुहरूसँग सत्संग गर्नु सुखमय छ र सबै मिली
एकतामा रहनु पनि सुखमय छ।” सोही बेला श्रीमती
सुभद्रा मानन्धरबाट बहाँका दिवंगत पति मंगलदास
मानन्धरको पुण्यस्मृतिमा भिक्षुसंघ, अनगारिकाहरू
लगायत उपस्थित सकल उपासकोपासिकामा भजन
प्रदान गरिएको थियो।

कठिन उत्सव

२०५१ कातिक २६, काठमाडौं-

यहाँको चाबहिलस्थित ऐतिहासिक चाहमतीविहार-
मा भिक्षु तपस्सीधम वर्षावास बसेको उपलक्ष्या कठिन
उत्सव सम्पन्न गरियो। ज्ञानमाला भजन तथा अखिल
नेपाल भिक्षु महासंघका अध्यक्ष भिक्षु अनिरुद्ध
महास्थविरसमक्ष शीलप्रार्थनापञ्चात् भिक्षु बोधिसेनबाट
बुद्धपूजा भएको थियो। भिक्षु कुमार काश्यपद्वारा
धर्मदेशना भएको सो बेला सुवर्णपुरमहाविहारका सचिव

हेमराज शाक्यद्वारा स्वागतशाखाबाट सो
विहारको परिवेश दिइएको थियो।

कार्यक्रममा तहभागी रहनुपराका श्रीलंकाका
राजदूत आर० जपसिंघेले नेपालमा श्रीलंकाको आबासीय
राजदूतावास खोलिएपछि पहिलो बौद्धतर्जनिक
सभामा भाग लिन पाएको मा खुशी प्रकट गर्नुभयो।
सुवर्णपुरमहाविहारमा पहिलोपल्ट वर्षावास बस्तुपराका
भिक्षु तपस्सीधमले वर्षावासको खुशीयाली व्यक्त
गर्नुका साथै गजेन्द्र शाक्यद्वारा धन्यवाद ज्ञापन भयो।
उपासकोपासिकाद्वारा सहयोगप्राप्त गरी नानीबैष्या
नकर्मी तथा मंगललक्ष्मी तुलाधरबाट जलपानको त्वरस्था
पनि भएको थियो।

पुस्तकविमोचन

२०५१ माघ १४, भक्तपुर-

यहाँको मुनिविहारमा रत्नसुन्दर शाक्यबाट लिखित
भिक्षु निविदात्सु फुजि गुरुज्युको जीवनीसम्बन्धी पुस्तक
भक्तपुरका समाजसेवी संघरत्न शाक्यद्वारा संपन्न भयो।
समाजसेवी प्रा० सुवर्ण शाक्यको सभापतित्वमा भएको
सो समारोह ह भिक्षु महेन्द्र महास्थविरसमभ शीलप्रार्थना
भई शुरू भएको थियो। पुस्तकका प्रकाशक बसन्तकुमार
वज्राचार्यद्वारा संचालित सो समारोहमा धर्मोदयसभा
भक्तपुर शाखाका अध्यक्ष इन्द्रराज शाक्यद्वारा धन्यवाद
ज्ञापन तथा बौद्धसंघका अध्यक्ष त्रिरत्न शाक्यले विमोचित

श्रानन्दभूमि

पुस्तकबारे सभीकात्मक टिप्पणी गर्नुभएको थियो ।

शोकसभा

२०५२ माघ ३, रूपन्देही—

स्थानीय पूगताभूमि जेतवनविहारमा लृद्विलास तुलाचनको अध्यक्षतामा जेतवनविहारसमितिका अध्यक्ष सुधानारायण मानन्धरको स्मृतिमा शोकसभाको आयोजना गरियो । सो शोकसभामा राजनीतिक, सामाजिक एवं औद्योगिक, व्यापारी तथा आर्थिक क्षेत्रका जे० बी० बाँकी, शालिग्राम उपाध्याय, विजय धितात, नथुमल अग्रवाल, मुनीलनारायण सरकार, मोहनसिंह बिजुगुँठे, भू. पू. मन्त्री एवं जेतवन विहारका संरक्षक रामकृष्ण ताम्राकार र धर्मोदय सभाका अध्यक्ष एवं अ० ने० भि० महासंघका सह-सचिव चिक्षु सुदर्शन महास्थविरले दिवंगत मानन्धरको देनदारे चर्चा गर्नुभएको थियो । सभाको शुरुमा पूगताभूमि जेतवनविहारका उपाध्यक्ष श्रीमती जमुनादेवी ताम्राकारले दीपप्रज्वलित र धूप पूजा गर्नुभएको थियो र भिक्षुहरूबाट मरणान्तस्मृति पाठ गरिएको थियो ।

सभामा पारित शोकप्रस्ताव र समवेदना प्रकट गर्दै भनिएको छ, पूगताभूमि जेतवनविहारका अध्यक्ष सुधानारायण मानन्धर एक अर्थक कर्मयोगी र समाज-सेवीप्रति सदासमर्पित रहने व्यक्ति हुनुहुन्थ्यो । रूपन्देही जिल्लाका अनेको सामाजिक र आर्थिक क्षेत्रमा बहाँको विशेष योगदान रहेको छ । बहाँ एक असल समाजसेवी, असल पिता र असल मित्र हुनुहुन्थ्यो । बहाँबाट पूगताभूमि जेतवनविहार लम्बिनी धर्मोदय समिति र अन्य विभिन्न सामाजिक, औद्योगिक, व्यापारिक क्षेत्रमा भएको योगदानलाई सर्वै समरण भइरहेछ । गत पौष २७ गते सुधानारायण मानन्धरको असामिक निधनमा बहाँको चिरशान्ति निर्वाणको कामना गर्दै शोकसन्तान

परिवारप्रति त्यो सभाद्वारा हार्दिक सम्बेदना अवत गन्थ्यो ।

सुधानारायण मानन्धरको देहावसान उच्च रक्तचाप-बाट मस्तिष्कमा आघात भएर सिद्धार्थनगरबाट उपचारार्थ स्काइम्यानप्लेनबाट काठमाडौं लैजाने क्रममा बाटो आकाशमा न देहावसान भएको थियो । बहाँको आर्यघातमा भएको अग्निसंस्कार समारोहमा धर्मोदय सभादि बौद्ध संघ संस्थाका पदाधिकारीहरू इच्छित भएका थिए । पौष २६ गते सिद्धार्थनगरका सम्पूर्ण पसलहरू बहाँको स्मृतिमा बन्द भएका थिए । दिवंगत मानन्धर सिद्धार्थनगर ढड्कोब बाजिज्ञालंब र दूगला समितिको सचिव, भीमश्रस्ताल, रेडक्स, नेव्वज्ञोति संघ आदि विभिन्न संघ संस्थाका पदसंग सम्बन्धित हुनुका साथै रूपन्देही जिल्लाका एक सशक्त समाजसेवी हुनुहुन्थ्यो । ५६ वर्षीय मानन्धरको एक छोरा, हुई छोरी र श्रीमती हुनुहुन्छ ।

प्रथम वार्षिकोत्सव तथा कदम

२०५१ माघ काठमाडौं—

ज्ञानमाला भजनखलः स्वयम्भूमि को आयोजनामा गत साल ने० सं० १११४ पोहेलागा द्वितीयादेखि चौथीसाल सम्पन्न “ज्ञानमाला राष्ट्रिय सम्मेलन प्रथमको प्रथ वार्षिकोत्सवको उपलक्ष्यमा गत वर्षमात्र भू० पू० अध्यक्ष रत्नबहादुर तण्डुकारले रु. ५०,०००।— बाट अक्षयकोण स्थापना गर्नुभएको “ज्ञानमाला रत्न बत सिरपा:” पूर्ण राष्ट्रिय सभाका संसद् तथा बुद्धधर्म विषयक १०५ बढा पुस्तकका लेखक बुद्धधर्म प्रचारक चिक्षु पश्चिमो धर्मालाई रु. २५०।— र सिरपा: पौष्टीपत्र, ज्ञानमाला भजनखलः स्वयम्भूमाई ज्ञानमालाभजन प्रबन्ध संस्थाको रूपमा रु. १५०।— र सिरपा: बौद्धाःपत्र,

ज्ञानमाला भजनका जाता बूद्धधर्म शिक्षा तथा तंगीत स्वर लिखिकार अमरतन शाक्य “बिशूली” लाई रु. १०००।— र लिखा: पौष्ट्रः—पव पूर्व अध्यक्ष रत्नबहादुर तण्डुकारले प्रदान मनुभयो ।

पूर्व अध्यक्ष तथा ज्ञानमाला रत्नबत सिरपाःका दाता संस्थापक रत्नबहादुर तण्डुकारको ज्ञानमाला भजखलःबाट भावपूर्ण अचिनन्दन तथा उपहार खाता प्रदान गरी सम्मान गरियो ।

सोही समारोहमा इतिहासविद् बौद्धविदान् भूवेन्द्रलाल प्रधान र समाजसेवी दाता साहू ज्ञानज्योति कंसाकार द्वयलाई मानार्थ “ज्ञानमाला जःपौ” (सदस्यता) प्रदान भएको थियो । लोकदर्शन वज्राचार्य विश्व बौद्ध ज्ञातृत्व लंघमा उपाध्यक्ष पदमा र सर्वज्ञरत्न तुलाधर श्री ५ को सरकार न्यायिक सेवामा महान्यायाधिवक्ता जस्तो गरिमामय पक्षमा नियुक्त हुनुभएको र उहाँहरू दुवै ज्ञानमालाका आजीवन सदस्य भएको नाताले दुवैको हार्दिक स्वागत तथा बधाइज्ञापन बरी उपहार प्रदान गरियो । द्वितीय ज्ञानमाला राष्ट्रिय समेजनको पालो ज्ञानमाला सभा महाचेत्यविहार तानसेन पाल्याङ्कारा लिएको उक्त सभालाई पाँचव (स्वयम्भूमहाचेत्य) का. वा. अध्यक्ष बान्धा बूद्ध वज्राचार्यले विमोचन गर्नुभएको थियो ।

ज्ञानतरत्न शाक्यले ज्ञानमाला सभाका अध्यक्ष कृष्णप्रसाद शाक्यलाई हस्तान्तरण गर्नुभयो । हरेक ३।३ वर्षमा ज्ञानमाला राष्ट्रिय समेजन गर्ने निर्णय भइसकेको छ ।

हरेक वर्ष पोहेलागा द्वितीयाका दिन राष्ट्रिय सम्मेजन सम्पन्न वार्षिकोत्सव मनाउने र “ज्ञानमाला रत्नबत सिरपाः” दिने पनि निर्णय गरेको छ ।

मिश्र अश्वघोषसमक्ष शील प्रार्थनाबाट शुरू भएको रमारोहमा राष्ट्रिय सम्मेजन बारेको समीक्षात्मक मन्त्रयज्ञ भिक्षु अश्वघोषले दिनुभयो भने सल्लाहाकार प्रा. सुवर्ण शाक्यले ज्ञानमालामो गतिविधिमायि पक्षाशा पार्नुभएको थियो । स्वानतनभाषण सचिव किरण कुमारजोशीले र धन्यवादज्ञापन भरतराज तुलाधरले गर्नुभएको थियो ।

ज्ञाननिवत सबैलाई रत्नबहादुर तण्डुकारका परिवारले जल्यान गराउनुभएको सो समारोहमा कार्यक्रमको समाप्तित्व प्रबम मानार्थ संरक्षकजः संगीतम् कान्ता दृढ़ वज्राचार्यले गर्नुभएको थियो ।

पूर्व अध्यक्ष “रत्नबहादुर तण्डुकार महसीका” नामक जन्तरत्न शाक्यद्वारा लिखित पुस्तका सभापति संगीतज

म्

समवेदना

रूपन्देही जिल्लाका सक्रिय बौद्धकार्यकर्ता उपासक सुधानारायण
मानन्धरको देहावसानमा वहाँको सुगति कामनाका
साथै शोकसन्तप्त परिवारमा हार्दिक समवेदना

प्रकट गर्दछ ।

—आनन्दभूमिपरिवार

मुद्रकः— श्रीम् प्रिन्टिङ् प्रेस, श्रीम् बहाल, फोन नं. २२२४५७